

Covid 19 Salgınının Kentsel Gıda Sistemleri ve Tarımsal İşgücü Bağlamında Sosyal, Mekânsal, Yönetsel Etkileri*

Uygur D. YILDIRIM¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İslahiye İİBF; uygarr@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-5669-5049

Öz: Son yıllarda salgın, iklim değişikliği, deprem, ekoloji ve gıda alanında yaşanan kriz ve şoklar her geçen gün kır ve kent mekanları üzerindeki etkisini artırmaktadır. Özellikle doğal, ekolojik felaketler ve salgın hastalıkların kentsel gıda sistemlerini ve tarımdaki aile üreticilerini ve mevsimlik/göçmen işçiler gibi farklı grupları nasıl etkileyeceği sorusu kamuoyunun ve akademik araştırmaların önde gelen başlıklarından biri haline gelmektedir. Bu çalışmada 2020 Mart ayından itibaren Türkiye’de etkili olmaya başlayan Covid 19 Salgınının gıda sistemleri içinde yer alan küçük üreticiler ve mevsimlik işçiler üzerindeki etkilerine odaklanılmıştır. Çalışmada salgının etkilerinin yoğunlaştığı ve fındık hasadının başladığı 2020 Eylül ayında Sakarya’nın Karasu ve Kocaali İlçelerinde nitel yöntemle yapılan saha araştırmasından elde edilen veriler kullanılmıştır. Araştırmada salgın yönetimi esnasında başvurulan sosyal izolasyon ve diğer kısıtlama tedbirlerinin tarımda işgücü hareketliliği ve ürün piyasaları üzerinde çeşitli kırılmalıklar yarattığı saptanmıştır. Tarımdaki üretim ve emek süreçlerinin farklı kır ve kent mekânları arasındaki iş bölümüne bağımlı hale gelmesi bu tip kırılmalıkların ortaya çıkmasında etkili olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Gıda Sistemleri, Covid 19 Salgını, Tarımsal İşgücü

Jel Kodları: Q18, J43, H83

The Social, Spatial and Administrative Effects of The Covid 19 Pandemic On Urban Food Systems and Agricultural Labor Force

Abstract: In recent years, pandemics, climate change, earthquakes, ecological crises, and food-related emergencies have been progressively intensifying their influence on both rural and urban environments. Especially the question of how natural, ecological disasters and pandemic diseases will affect urban food systems, family producers and different groups such as seasonal/migrant workers have become one of the prominent topics in public discourse and academic research. In this study, the focus is on the effects of the COVID-19 pandemic that began to impact Turkey from March 2020 on small producers and seasonal workers within the food systems. The data obtained from field research conducted in the Karasu and Kocaali Districts of Sakarya in September 2020, where the effects of the pandemic intensified and hazelnut harvesting began is used. The research reveals that the social isolation and other restrictive measures adopted during the pandemic management have created various vulnerabilities in terms of labor mobility in agriculture and product markets. The interdependence of production and labor processes in agriculture on the division of labor between different rural and urban spaces contributes to the emergence of such vulnerabilities.

Keywords: Urban Food Systems, Covid 19 Pandemic, Agricultural Labor

Jel Codes: Q18, J43, H83

Atf: Yıldırım, U. D. (2023). Covid 19 Salgınının Kentsel Gıda Sistemleri ve Tarımsal İşgücü Bağlamında Sosyal, Mekânsal, Yönetsel Etkileri, *Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı*, 138-158. <https://doi.org/10.30586/1342324>

Geliş Tarihi: 13.08.2023

Kabul Tarihi: 30.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma, Gaziantep Üniversitesi Etik Kurulunun 09.09.2020 Tarih 87841438/050.06 sayılı kararıyla bilimsel araştırma ve yayın etiğine uygun bulunmuştur.

1. Giriş

Son günlerde çok sayıda araştırmacı Covid 19 virüsünün ortaya çıkış ve pandemiye dönüşmesi sürecini kapitalist sistemin doğa üzerinde hakimiyet ve tahribatına bağlı olarak artan insan-doğa etkileşimleriyle ilişkili ele almaktadır. Bu süreçte ormanların yok edilmesi, kentleşmenin çevre üzerinde yarattığı baskı ve bunun beraberinde dünyanın çeşitli bölgelerinde artan insan-hayvan etkileşimlerine bağlı riskler gündeme gelmektedir.¹ Sürecin ilginç tarafı belki tarihin önceki dönemlerinde hiç olmadığı kadar toplumlar iletişim, üretim ve tüketim alanında geliştirdiği büyük teknolojik birikimle kendisini doğadan ayırıştırıp, doğa üzerinde daha gelişkin bir hakimiyet kurarken Covid 19 virüsü küresel ölçekte kamu hizmetlerini, ekonomik sistemleri felce uğratarak binlerce insanın ölümüne yol açan beklenmedik bir etki yarattı. Geçtiğimiz Mayıs ayında Dünya Sağlık Örgütü, resmi olarak 7 Milyon, gayri resmi rakamlara göre 20 Milyon insanın öldüğü Covid 19'un artık küresel bir acil durum teşkil etmediğini ilan etmiştir. Ancak açıklamanın devamında virüsün yayılmaya devam ettiği, her salgının ancak yeni bir başka salgınla sona erdiği uyarısı da yapılmıştır (BBC, 2023).

İçinden geçtiğimiz günlerde Covid 19'un yeni varyasyonları dünya genelinde etkili olmaya başlarken bu salgınının kent ekonomileri, kamu hizmetleri, gıda tedarik zincirleri, istihdam üzerinde yarattığı etkiler tartışılmaya devam edilmektedir. Salgınlar, iklim değişikliği, deprem, ekoloji ve gıda alanında yaşanan krizlerin beraberinde getirdiği şoklar üzerine yeni bir literatür gelişmeye başlamış nüfusun geniş kesimlerinin yaşadığı kentlerin şoklara karşı direncini, dayanıklılığını artırmak gündemin önemli maddelerinden biri haline gelmiştir (OECD, 2016). Bu süreçte dünya genelinde kentsel nüfus oranları hızla yükselirken salgın ve diğer doğal, ekolojik şokların kentsel gıda sistemleri üzerindeki olumsuz etkileri üzerinde sıklıkla durulan önde gelen başlıklardan biridir. Covid 19 salgını ve gıda sistemleri arasındaki ilişkiyi çift yönlü bir ilişki olarak ele almak mümkündür. Gıda üretiminde yaygın olarak kullanılan endüstriyel yöntemler, monokültür üretim, yoğun karbon yakıt ve kimyasal kullanımı, uzun mesafeli tedarik zincirleri salgının ortaya çıkmasında etkili faktörlerden bazıları olarak değerlendirilmektedir (Büke, 2020). Aynı zamanda salgın ve salgın yönetimine yönelik olarak alınan kimi tedbirler; gıdanın üretimden tedarik ve tüketim süreçlerine, tarladan sofraya ve kırdan kente olan yolculuğunu etkilemiştir. Bilindiği gibi iklim değişikliğinin etkileri, biyoçeşitlilik kaybı, üretimde yoğun kimyasal kullanımı, arz dalgalanmaları ve fiyat artışları üreticiler ve tüketiciler üzerinde çeşitli kırılmalıklar yaratmaktadır. 2020 Mart ayından itibaren etkili olmaya başlayan salgın da gıda krizinin derinleştirdiği sorunlara yenilerini eklemiştir.

2020'de etkili olmaya başlayan salgında olduğu gibi yangın, deprem, iklim değişikliği gibi çeşitli ekolojik, doğal afetlerin gıda sistemleri üzerindeki etkileri çoğu zaman meselenin kentsel gıdanın tedarik süreçleri, beslenme ve tüketim boyutlarıyla ele alınmaktadır (Correa-Cano ve diğerleri, 2022). Aynı şekilde uluslararası kurumlar ve devletlerin politikaları da çoğu zaman kentsel tüketim süreçlerini düzenlemeye odaklanmaktadır. Pandemi döneminde gıda arzında ve fiyatlarda dalgalanmalar yaşanmış, salgının ilk günlerinde halkın geniş kesimleri temel gıda ihtiyaçlarına ulaşmak için marketlere akın etmiştir.² Bu süreçte dikkatler salgının kentlerin yaşesi, gıda fiyatları ve arzı üzerindeki etkileri üzerinde yoğunlaşırken gıda sistemlerinin işleyişinde kritik rolleri olan tarımsal işgücünün süreçten nasıl etkilendiği üzerinde yeterince durulmamıştır.

¹ 1300'lü yılların ortasında yaşanan veba salgınının Avrupa'daki sosyal, politik, ekonomik sonuçlarını ele alan başka bir çalışmada aynı şekilde salgının ortaya çıkışı artan insan-doğa etkileşimleriyle bağlantılı olarak ele alınmaktadır; "Devasa boyutlarda salgın hastalıkların ortaya çıkışı ve çok hızlı bir biçimde yayılmasında insan unsuru birincil etkidir. İnsanların üst üste yığıldığı yerleşim yerleri, mikropların gelişmesi için son derece uygun ortamlardır...Toprağın sürekli sürülmesi, yeni tarım alanlarının açılması ve ormanların yok edilmesi fareleri, sıçanları, keneleri ve pireleri insan topluluklarına daha yakın yaşamaya zorladı. Bu hayvanlar, yanlarında salgın hastalıklarla geldiler. Yüz binlerce insanın yaşadığı kentler ortaya çıktıkça, toplu ölümler de yaygın hâle geldi (Özden ve Özmat, 2014, s.61)."

² Alt sınıfların temel beslenme ihtiyacında önemli yeri olan soğan, patates, süt gibi ürünlerin fiyatlarında 2010'lu yıllardan itibaren başlayan artışlar salgın sürecinde hızlanmıştır (Soğancılar ve diğerleri, 2022).

Bu çalışmada Covid 19 salgını ve salgın yönetim sürecinde yapılan düzenleme ve uygulamaların kentsel gıda sistemleri içinde önemli roller üstlenen tarımsal emeğin farklı formları üzerindeki etkilerine odaklanılacaktır. Gıda sistemleri perspektifinden hareketle Covid 19 salgınında açığa çıkan yönetim pratiklerinin tarımdaki emek biçimleri üzerinde yarattığı sosyal, mekânsal etkiler çalışmanın odak noktasıdır. Salgının etkili olduğu dönemde özellikle mevsimlik işçilerin gıda zincirleri içinde ne kadar önemli rol oynadığı görülmüş oldu (Gürel ve Pelek, 2023, s.58). 2000'li yıllarda Türkiye tarımında sonuçları belirginleşen neoliberal yönetim pratiklerinin en önemli sonuçlarından biri aile çiftçiliğinin giderek çözülmesi ve yerine mevsimlik işçi çalıştırma pratiklerinin yaygınlaşmasıdır. Türkiye'de 1960'lı ve 1970'li yıllardan farklı olarak temel gıdanın üretim, hasat ve işlenmesi süreçlerinde geniş bir mevsimlik işçi istihdam edilmektedir. Dolayısıyla çalışmada salgının gıda sistemleri içinde yer alan aile üreticileri ve mevsimlik işçiler üzerindeki etkilerine odaklanılacaktır. Öncelikle gıda sistemleri ve tarımsal işgücündeki dönüşüm etrafında uluslararası literatürde yapılan kuramsal çalışmalara kısaca yer verilecektir. Daha sonra salgının tarımsal işgücü ve mevsimlik işçiler üzerindeki etkilerini ele almak için Türkiye'deki literatürden ve Sakarya'nın kırsal alanlarında yapılan bir saha araştırmasında elde edilen verilerden yararlanılacaktır.

Bilindiği gibi Türkiye, besleyici özelliği olan, çeşitli gıdaların imalatında özellikle çikolata üretiminde temel hammadde olan fındık üretiminde ve ihracatında dünyada önde gelen ülkeler arasında yer almaktadır. Türkiye'de fındık üretiminin yapıldığı 33 kent arasında Sakarya üretim ve ihracat büyüklüğü sıralaması bakımından ilk üç kent arasında yer almaktadır (TEPGE, 2022a, s.7; KGM, 2017; Çabaş, 2017). Sakarya'da fındık üretimi özellikle Kocaali, Karasu, Akyazı, Hendek, Ferizli, Karapürçek, Kaynarca Adapazarı, Arifiye, Erenler, Geyve, Pamukova, Sapanca, Serdivan, Söğütlü ve Taraklı gibi ilçelerdeki tarımsal alanlarda yoğunlaşmaktadır. 2000'li yılların başından itibaren özellikle Ağustos ve Eylül aylarında Sakarya'nın fındık üretimi yapılan kırsal alanlarına doğru özellikle Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin gibi önde gelen Güneydoğu kentlerinden yoğun bir mevsimlik işgücü akını yaşanmaktadır. Dolayısıyla Sakarya'nın kırsal/tarımsal alanları küresel ölçekte gıda sistemlerine konu olan fındığın üretimi, ihracatı bakımından hem de hasat dönemlerinde uğradığı yoğun işgücü akını bakımından kilit noktada duran kentler arasında yer almaktadır. Covid 19 salgınının tarımsal işgücü üzerindeki dönüşüm süreçlerini konu alan çalışmaların oldukça sınırlı olması nedeniyle Sakarya'nın Kocaali ve Karasu İlçeleri saha kapsamına alınmıştır. Bu kapsamda Sakarya'nın fındık yanında çeşitli meyve ve sebzelerin üretiminin yapıldığı Karasu ve Kocaali İlçelerindeki yetkililer, farklı köylerde küçük ve orta ölçekli üretim yapan çiftçiler ve düzenli olarak her yıl çalışmaya gelen mevsimlik işçi aileleriyle 2020 yılının Eylül ayında 10'a yakın görüşme yapılmıştır. Kocaali'nin fındık üretimi yapılan köylerine doktora tezi araştırması kapsamında 2012, 2013 yıllarında da çeşitli ziyaretler yapılmıştır (Yıldırım, 2014). 2020 yılında Covid 19 salgını koşullarında Karasu ve Kocaali'de yapılan en son ziyaretlerde hedeflenen bazı görüşmeler gerçekleştirilememiş, salgına bağlı riskler nedeniyle saha araştırması beklenenden daha kısa sürmüştür. Yarı yapılandırılmış soru kağıtları eşliğinde yapılan görüşmelerde salgın ve salgın yönetiminin üretim, işletmeler ve mevsimlik işçiler üzerinde ne tip sonuçlar ve kırılganlıklar ürettiği sorusuna cevaplar aranmaya çalışılmıştır. Sosyal mesafenin sınırlandırılmasına, kısıtlamalar ve izolasyon kuralları gibi halk sağlığına yönelik olarak alınan tedbirlerle gıda sistemlerinin işleyişinde oldukça kritik rolü olan tarımsal emeğin nasıl düzenlendiği, aile üreticileri ve mevsimlik işçilerin bu düzenlemelerden nasıl etkilendiği görüşmelerde üzerinde durulan başlıklar olarak belirlenmiştir.

2. Gıda Sistemleri ve Tarımsal İşgücü Üzerine Kısa Bir Literatür Taraması

İklim değişikliği, biyoçeşitlilik kaybı, salgın ve savaşların yarattığı şoklar son yıllarda tarım, gıda alanında yaşanan sorunları daha da derinleştirmektedir. Gıda kriziyle bağlantılı olarak derinleşen sorunlar; uluslararası kuruluşların, devletlerin ve toplumsal hareketlerin gündemine girerken ilgili literatürde gıda sistemleri, gıda

rejimleri gibi kavramlar etrafındaki ele alışlar da yaygınlaşmaktadır. Gıda sistemleri yaklaşımı gıdanın üretim, hasat, işleme, paketlenme, dağıtım, pazarlama, tüketimiyle ilgili tüm gıda sistemi faaliyetlerini kapsamakla kalmamakta, aynı zamanda bu faaliyetlerin etkilerini, sonuçlarını da içermektedir (Kuran, 2019, s.23; BM FAO, 2018). Çeşitli mekânsal ölçekler içinde tarladan sofraya, kırsal alanlardaki üretimden gıdanın işlendiği imalathanelere ve kentteki tüketime uzanan zincirler içinde yer alan çok sayıda aktör gıda sistemlerinin inşasında ve işleyişinde temel roller üstlenmektedirler. Özellikle 21. Yüzyılın gıda sistemleri tarımsal girdi, ürünler ve işgücü hareketliliği bakımından yerel, bölgesel, ulusal, küresel ölçekler ve çeşitli kırsal ve kentsel mekanlar arasındaki ilişki ve bağımlılıkları güçlendirmiştir (Wang, 2017, s.6). Mevsimlik tarım işçileri, çiftçiler, aracı ve komisyoncular, tüccarlar, banka ve perakende satış yerleri, marketler, şirketler ve kooperatifler sistemin temel aktörleridir. Bütün bir sistem bu aktörler arasında karşılıklı bağımlılık ve hiyerarşiyle kendisini gösteren zincirler, bağlantılar aracılığıyla kurulmaktadır (Gerbeau ve Avallone, 2016, s.133). Uluslararası kurumlar ve merkezi devletin tarım, gıda politikaları yanında yerel yönetimlerin kentlerin yaşasına yönelik politika ve uygulamaları gıda sistemlerinin işleyişi ve gelişmesinde etkili olan çeşitli faktörlerdir.

21. yüzyılın hâkim gıda sistemleri kentleşme, endüstriyelleşme ve neoliberal küreselleşmeye bağlı dinamikler tarafından şekillendirilmektedir. McMichael'a göre 1970'lerden bu yana gıda sistemleri üzerindeki sermaye egemenliğinin güçlenmesiyle birlikte dünyada üçüncü gıda rejimine geçilmiştir. Buna göre ulus ötesi para ve meta hareketliliklerinin güvence altına alınması, küçük toprak sahiplerinin geçici, güvencesiz çalışan emek gücüne dönüşümü üçüncü gıda rejiminin temel özellikleri arasındadır (McMichael, 2022, s.17; McMichael, 1991). Kolonyal dönem ve sonrasında sosyal refah devleti ve fordist kapitalizmin hakim olduğu 1930'lar aynı zamanda bu dönemlerin kendisine özgü gıda rejimlerini de gündeme getirmiştir. Ucuz gıdaya erişimle ucuz işgücü arasındaki bağlantılar, kolonyal dönemde İngiliz sanayi işçisinin doyurulmasıyla yeni sömürgelerde gelişen buğday üretimi arasındaki ilişkilerde kendini gösterdi. 20. Yüzyılda fordist kapitalizmin gelişiminde olduğu gibi Üçüncü dünya ülkelerinin sanayileşmesinde de ucuz gıdaya erişim kritik rol oynuyordu. Kısacası kapitalizmin tarihi boyunca ucuz gıdayla düşük ücretler arasındaki yapısal bağlantılar kendisini sürekli yeniden üretti (Gerbeau ve Avallone, 2016, s.128). Ucuz gıda kır ve kentsel sektörlerde üretim ve işgücü maliyetlerini düşürürken tarımda ücret düzeylerinin düşüklüğü de ucuz gıdanın üretim ve tüketim olanaklarını kolaylaştırdı.

Şirketleşmiş gıda rejimi olarak da bilinen üçüncü gıda rejiminin temel dayanağı neoliberal piyasa ilkeleri, zorunlu yapısal uyum programları ve özelleştirmelerden oluşmaktadır. DB (Dünya Bankası), IMF (Uluslararası Para Fonu) ve DTÖ'nün (Dünya Ticaret Örgütü) düzenleyiciliğinde hayata geçirilen neoliberal programla birlikte devletin küçük köylü işletmeleri üzerindeki desteklemelerini aşamalı olarak tasfiye etmesi, aile çiftçiliğinde yaşanan çözümler ve sezonluk çalışan tarım işçiliğinin yaygınlaşması 1970'ler sonrası gündeme gelen üçüncü gıda rejiminin belirleyici özellikleri haline geldi. Aynı süreçte şirketlerin yoğun kimyasal ve biyoteknoloji kullanımına eşlik eden üretim yoğunlaşması, kentleşmeye bağlı olarak tüketici kitlesinin genişlemesiyle gündeme gelen ucuz gıda ihtiyacının çözümünde önemli roller oynadı. Kentsel nüfusun artışı sürecinde gündeme gelen "süpermarket devrimi" ucuz gıda üretimiyle tarımdaki işlerin düşük ücretli hale getirilmesi arasındaki bağlantıları sıkılaştırdı (Medland, 2017, s.159). Diğer bir değişle kentleşme ve "marketleşme" süreciyle gündeme gelen kitlesel tüketim ihtiyacı, doğa ve canlılar üzerinde yıkım yaratan düşük maliyetli üretim yöntemlerini ve düşük ücretli, güvencesiz çalışma biçimlerine dayanan bir sistemi yerleşik hale getirdi.

Başka bir yaklaşıma göre neoliberal dönemde tarımda ucuz işgücünün önemindeki artış 1950'lerden bu yana yaygınlaşan yeşil devrim ve biyoteknoloji uygulamalarının gıda fiyatlarını ve maliyetlerini düşürmekte yetersiz kalmasıyla ilgiliydi (Gerbeau ve Avallone, 2016, s.135; Moore, 2010). Buna göre 21. Yüzyılda gıda fiyatlarında yaşanan

düzenli artış neoliberalizmin ürettiği krizin en belirgin özelliklerinden biriydi. Üretimde yeşil devrim yöntemleri, tarımda mekanizasyon ve biyoteknolojinin gıda fiyatlarını ve üretim maliyetlerini düşüreceğine duyulan büyük inanç çökerken, tedarik ve dağıtım süreçleri üzerinde zincir marketlerin kontrolü fiyat artışlarını engellemeyi imkansız kılıyordu. Dolayısıyla dünya genelinde gıda fiyatlarındaki artışı durdurmak için kırdaki kitlesel, ucuz işgücüne başvurmak tek seçenek haline gelmiştir. Bu süreç Avrupa'da (özellikle İtalya ve İspanya gibi ülkelerde) tarımdaki ulusal işgücünün etnik bakımdan öteki olarak görülen göçmen işgücüsüyle yer değiştirmesi olarak kendisini gösterdi. Benzer süreçler Kaliforniya tarımını Meksika'dan gelen göçmen işçilere bağımlı hale getirirken İspanya'nın Andalusya bölgesinde çilek üretimi ve İtalya'nın Salerno kentinde roka üretimi Morokko ve Romanya'dan gelen işçilerle sürdürülmektedir.

Gıda sistemleri yaklaşımlarında gıdanın üretimden tüketime, kırdan kente yolculuğu ağırlıklı olarak ekolojik tahribat, iklim değişikliği etkileri, biyoçeşitlilik kaybı, beslenme sorunları, aile çiftçiliğinin çözülmesi gibi sorunlar etrafında ele alınmaktadır (Adaman ve Akkoç, 2023). Tarımsal işgücü çoğunlukla ücretsiz aile üreticiliğine dayanan çiftçiler, köylüler, küçük işletmeler bakımından ele alınmaktayken göçmen, mülteci hareketliliğine bağlı olarak yaygınlaşan mevsimlik tarım işçiliğinin gıda sistemi içindeki rollerini ele alan çalışma sayısı daha kısıtlıdır (Jakobsen, 2021, s.5). Özellikle şirketleşmiş gıda rejimleri içinde küçük köylülüğün dönüşümüne ilişkin ele alışlar ve alternatif olarak küçük ölçekli üreticilerin agroekolojik tarıma geçiş önerileri son yıllarda sıklıkla üzerinde durulan konulardan biri haline gelmektedir. Oysa gıda rejimlerinde yaşanan kapsamlı dönüşümün temel boyutlarından biri de kırsal mekânda yaşanan hızlı işçileşme ve küçük/orta ölçekli çiftçilerin ücretli emeğe bağımlılığında yaşanan artışlarla kendisini göstermektedir. Özellikle tarımda neoliberal pratiklerin etkisini güçlü bir şekilde gösterdiği 1980 Sonrası dönemde ABD, Batı Avrupa Ülkeleri, Hindistan ve Türkiye'nin gıda sistemlerinde küresel ölçekte hareket eden mülteci/göçmen emeğinin rolü artmıştır. İtalya ve İspanya gibi tarımsal üretim potansiyelleriyle öne çıkan AB (Avrupa Birliği) ülkelerinde tarımda üretim ve hasat işlerinde Afrika ve Doğu Avrupa'dan gelen mevsimlik işçilere yoğun olarak ihtiyaç duyulmaktadır.

Genel olarak AB ülkeleri ve İtalya, İspanya'da tarım gıda sistemlerinde 20. yüzyılda yerel pazarlara yönelik üretim yapan küçük aile üreticiliği oldukça güçlüydü. Serbest ticaret anlaşmaları, yeni teknik ve teknolojilerin gelişimi, AB sürecinde bölgesel birliğin gelişimi gibi çeşitli faktörler Avrupa'nın tarımsal yapılarını dönüştürdü. Bu süreçte yoğun sermaye yatırımlarıyla kendisini gösteren küçük üreticilikten kapitalist üretime geçiş beraberinde yoğun bir ücretli emek ihtiyacını da gündeme getirdi. Gıda sistemlerinde yaşanan endüstriyellemenin aile üreticiliği üzerindeki çözücü etkileri yanında kentsel sektörlerde görece yüksek ücretli işlerin göçü tetiklemesi, üretim yapan çiftçilerde yaşlanma gibi çeşitli nedenlerle Avrupa genelinde yoğun bir işgücü ihtiyacı ortaya çıktı (Molinero-Gerbeau, 2021, s.70). Bu ihtiyacın karşılanmasında en önemli kaynak göçmenler oldu. Bununla birlikte 1990'lardan itibaren Meksika'da uygulanan neoliberal politikalar nedeniyle tarımda çalışan nüfus 7,5 milyondan 5,7 milyona düşmüş, sayısı 2 milyona ulaşan küçük köylü topraktan koparak ABD'nin güney bölgelerinde çalışmaya giden tarım işçilerine dönüşmüştür (Pechlaner ve Otero, 2010, s.201). Benzer şekilde neoliberalizmin tarımda yarattığı tahribatla birlikte Hindistan'da toprak sahibi çiftçilerin çalışan nüfus içindeki oranı 2001'de yüzde 31,6'dan 2011'de yüzde 24,6'ya düşerken aynı dönemde topraksız tarım işçilerinin toplam çalışan nüfustaki oranı yüzde 26,5'ten yüzde 29,6'ya yükselmiştir (Gürel ve Pelek, 2023, s.56). Bu süreçte kentsel gıda sistemleri göçmen işgücüne bağımlı hale gelen devletler, uluslararası işgücü akışını çeşitli protokoller ve tedbirlerle düzenlemeye çalıştılar.

20. ve 21. Yüzyıl dünya genelinde küçük köylülükte yaşanan çözülme süreçleri ve mevsimlik, sezonluk ucuz emek biçimlerinin yaygınlaşması bakımından önemli gelişmelere sahne olmaktadır. Hobsbawm, 20. Yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen en dramatik ve en uzun erimli, bizi geçmişin dünyasından koparan toplumsal değişimi "köylülüğün ölümü" olarak görmektedir (1996, s.336). Bir sonraki başlıkta üzerinde

durulacağı gibi yerel ölçekte örgütlenen küçük köylülüğün yerini bölgesel, küresel ölçekte hareketli olan ucuz işgücüne bırakmaya başlaması salgın sürecinin etkileri bakımından çeşitli riskler doğurmaktadır. Bu süreç gıda sistemlerinde güçlü bir eğilim olarak ortaya çıkarken kırdaki emek biçimlerinde yaşanan dönüşümün hızı, yönü ve boyutlarının ülkeler ve bölgeler arasında çeşitli farklılıklarla ortaya çıktığını da eklemek gerekmektedir. Literatürde çeşitli çalışmalarda, kapitalizmin çözücü etkilerine rağmen küçük köylülüğün gücünü korumaya devam ettiği, salgın ve diğer şoklarda gıda güvencesi bakımından bu kesimin büyük avantajlar sağladığı üzerinde durulmaktadır (Van der Ploeg, 2020; Van der Ploeg ve diğerleri, 2023).³ Bu yaklaşıma göre salgın koşullarında uluslararası gıda zincirleri içinde yer alan marketlerde gıda güvencesi bakımından çeşitli kırılmalıklar yaşanırken üretim ve tüketim süreçlerinin yerel karakterinin güçlü olduğu küçük köylü pazarları daha fazla direnç gösterebilmektedir. Küçük köylü üretiminin ücretsiz aile emeğine dayanan ücretli emeğe bağımlı olmayan yapısı da yine Covid 19 koşullarında direnç yaratan diğer bir önemli noktadır. Van der Ploeg bu tip küçük köylü üretiminin hâkim olduğu pazarların; Brezilya'nın Porto Alegre kenti, İspanya'nın Bask Bölgesi, İtalya'nın Bolonya kenti ve Çin'in belirli bölgelerinde yeniden canlanmakta olduğundan söz etmektedir (2020, ss.964-965). Kısacası şirketlerin hâkim olduğu endüstriyel gıda sistemi içinde farklı dönüşüm yolları ortaya çıkarken kimi ülkelerde küçük köylülük güçlü bir direnç noktası oluşturabilmektedir. Nitekim yukarıda üzerinde durulan, ilk basımının 1996'da yapıldığı çalışmada Hobsbawm; Avrupa ve Ortadoğu yöresinde 1980'lerin ortasında kalan tek köylü kalesinin Türkiye olduğunu ifade etmiştir (1996, s.338). Sonraki başlıklarda üzerinde duracağımız gibi 2000'li yıllarda bu yapıda büyük dönüşümler yaşanmıştır.

3. Farklı Ülke Örneklerinde Covid 19 Salgınında Gıda Sistemleri ve Tarımsal İşgücü

2000'li yıllarda endüstriyel gıda sistemi ve gıda krizine bağlı sorunlar üzerine tartışmalar ve alternatif arayışları devam ederken 2020'den itibaren etkili olmaya başlayan Covid 19 salgını mevcut sorunları daha da derinleştiren etkiler bıraktı. Salgın döneminde kesin tıbbi tedavinin mümkün olmadığı koşullarda virüsün yayılması ve bulaşmasını mümkün olduğunca engellemek ve hastalığa maruz kalma olasılıklarını en aza indirmek için sosyal izolasyonu yaygınlaştırma, insanlar arası etkileşimleri en aza indirmek en temel çözüm olarak değerlendirilmişti (TTB, 2020, s.549). Mekânsal hareketliliklerin kısıtlanması, sosyal izolasyon ve karantina uygulamaları salgının yayılmasının ve yeni kayıpların önlenmesi kadar sağlık sisteminin işleyebilmesi için de hayati önem taşıyordu. Dünya genelinde hastalığın yayıldığı alanlar, insanlarla yayılım göstermeyen alanlar arasındaki ilişki ve geçişlerin sıkıca kontrol edilebildiği, sosyal izolasyon tedbirlerinin sıkıca uygulandığı ülke örnekleri başarılı örnekler olarak kabul edildi.

Salgınla mücadelede uygulanan sosyal, mekânsal izolasyon, karantina gibi uygulamalar gıda üretim koşulları, ürün fiyatları ve işgücü temin süreçlerinde büyük sorunlara yol açmıştır. Kentlerde gıda ürünlerine yönelik talepte patlama yaşanırken işgücü hareketliliğinde yaşanan sorunlar gıda üretimini durma noktasına getirmiştir. Diğer taraftan aynı dönemde Rusya ve Kazakistan'ın tahıl ihracatına kısıtlar koyması nedeniyle 2020 mayıs ayından itibaren Avrupa genelinde gıda fiyatlarında artışlar yaşanmıştır (Bochtis ve diğerleri, 2020). BM FAO'nun raporlarına göre Covid 19 salgını, dünyadaki açlık sorununu derinleştirdiği gibi gıda güvencesi sorunu üzerinde de kalıcı etkiler yaratmıştı. Rapora göre pandemide ürün arzında yaşanan sorunlar nedeniyle 2020 yılında gıdaya erişim sorunları yaşayan kişilerin sayısında yüzde 10'luk bir artış yaşanmış, açlık sorunları yaşayanların sayısı 800 Milyona yaklaşmıştır (BM FAO, 2021). Sosyal izolasyon ve mesafe uygulamaları tarımsal gıda üretim ve tedarik süreçlerini

³ Gıda güvencesi kavramı; İnsanların sağlıklı bir yaşam sürdürebilmeleri için gerekli olan besin ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla yeterli, sağlıklı, güvenilir ve besleyici gıdaya fiziksel ve ekonomik bakımdan sürekli erişebilmeleri durumuyla tanımlanmaktadır (Şık, 2018).

etkilediği gibi gelirler ve iş bulma fırsatları üzerinde de olumsuz etkileri beraberinde getirmektedir. Özellikle Hindistan, Kolombiya, Güney Afrika gibi ülkelerde gıda güvencesi sorunları hat safhaya ulaşırken açlığa bağlı isyanlar ve protestolar yaygınlaşmaktadır.

Covid 19 salgın sürecinde uygulanan tedbirler tarım gıda sistemleri üzerinde arz ve talep yanlı şok ve dalgalanmalara neden olmuştur. Bu etkilerden biri de ülkelerin aldığı sosyal, mekânsal izolasyon tedbirlerinin ülkeler arasındaki işgücü hareketlilikleri üzerindeki etkisidir. Bir önceki başlıkta üzerinde durulduğu gibi gıda üretim ve hasat işlerinin ülkeler arası işgücü hareketliliğine olan bağımlı karakteri izolasyon tedbirlerinin gıda sistemleri üzerinde kapsamlı etkiler yaratmasına neden olmuştur. Özellikle emek yoğun üretime bağlı gıda sistemlerinde uygulanan izolasyon tedbirleri, karantina kısıtlamaları üretim ve hasat süreçleri üzerindeki belirsizlikleri artırmakta dolayısıyla gıda güvencesi sorunu daha da belirgin hale gelmektedir. Brezilya, Meksika, Türkiye gibi ülkelerde temel tarımsal gıda ürünlerinde ve Batı Avrupa ve ABD’de yüksek katma değerli çeşitli meyve ve sebzelerin üretim, hasat işlerinde yoğun ücretli emek girişine ihtiyaç duyulmaktadır (Schmidhuber ve diğerleri, 2020, s.14-15). Dolayısıyla mekânsal, sosyal kısıtlamalar bu ülkelerin gıda üretim ve tedarik süreçlerini doğrudan etkilemiş, salgın çok sayıda çiftçinin ürünün tarlada kalmasına neden olmuştur. Çin’de emek yoğun üretim yapan hayvancılık ve et kesim sektöründe karantina uygulamaları sürecinde yaşanan işçi kıtlığı nedeniyle üretim durma noktasına gelmiş, bu da beraberinde et kıtlıklarına ve fiyatlarda anormal artışlara neden olmuştur. Benzer bir durum salgının etkili olduğu yıllarda Brezilya’da tahıl üretiminde yaşandı. 2020 yılında Almanya ve Fransa’da sınırların kapatılmasıyla birlikte bu ülkelerde tarımsal işgücü açığı ciddi boyutlara ulaştı.

Ancak gıda üretiminde yaşanan sorunlar nedeniyle kısa zamanda tedbirler esnetildi ve Polonya, Romanya, Moldova, Bosna, Bulgaristan gibi ülkelere gelen 80 bine yakın tarım işçisinin uçaklarla gelmeleri ve sadece çiftliklerde karantina altında çalışmalarını koşuluyla Almanya’ya girişlerine izin verildi (Taz, 2020). Özellikle Covid 19 döneminde göçmen işçilerin Alman endüstriyel tarımı için taşıdığı temel önem daha iyi fark edildi. Doğu Avrupa ülkelerinden uçakla getirilen mevsimlik işçilerin çiftliklere yönlendirilmesi sürecinde barınma ve ulaşımda toplu olarak bir arada tutulması ve bekletilmesinin beraberinde getirdiği riskler genel olarak sıkı izolasyon kuralları uygulayan Alman devletiyle ilgili etik tartışmaları da gündeme getirdi. Salgın döneminde göçmen tarım işçilerinin çalışma koşullarını konu alan bir saha araştırmasında; zorunlu karantina durumlarında ücretlerin ödenmemesi, işçi sağlığını tehdit edecek şekilde izolasyon kurallarının uygulanmaması, işgücü kıtlığı nedeniyle çalışma saatlerinin uzatılması, hastalığa yakalanma durumlarında ücretlerin ödenmemesi, salgın tedbirlerine uygun olmayan taşınma ve barınma koşulları gibi sorunlar saptandı (Bogoeski, 2022 , s.695). İşgücü temini ve üretimde yaşanan sorunlar kentlerin gıda tedarik süreçlerini, Avrupalı çiftçilerin rekabet gücünü sektöre uğrattıkları boyutlara ulaştığında birçok ülke katı izolasyon politikalarından vazgeçmek zorunda kaldı. Salgın süreci büyük bir kesimi kayıtsız, güvencesiz ve düşük ücretli çalışan göçmen tarım işçilerinin koşullarını ağırlaştırdı. Ayrıca çok sayıda işçi tedbirsiz taşınma, ulaşım ve çalışma koşulları nedeniyle Covid 19 virüsüne yakalandı.

4. Türkiye’de Neoliberal Dönemde Tarımsal İşgücünde Dönüşüm ve Salgın

Türkiye’de 1980’lerde uygulanmaya başlayan 2000’li yıllarda sonuçları belirginleşen neoliberal politikalar tarım, gıda sisteminin şekillenmesinde önemli roller oynamıştır. Devletin tarımdaki desteklemeleri yürüten kamu yönetimi sistemini tasfiye etmesi, özelleştirmeler ve piyasa aktörlerinin üretim ve tedarik süreçlerinde artan etkisi gıda sisteminde büyük bir yapısal dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm çerçevesinde 1990’lı ve 2000’li yıllarda yapılan yasal, kurumsal düzenlemelerin süt, şeker, tahıl, tütün gibi ürün gruplarında faaliyet yürüten küçük üreticiler üzerindeki etkileri çeşitli çalışmalara konu olmuştur (Ayдын, 2018; Aysu ve Kayaoğlu, 2014). Bu

süreç küçük üreticiliğin tasfiyesi, aile üreticiliğinin çözülmesi, sözleşmeli tarım boyutlarıyla tartışılırken tarımda işçileşme süreçlerine bağlı olarak yaygınlaşan mevsimlik işçilerle ilgili de çok sayıda araştırma yayımlanmaktadır (Çınar, 2014; Yıldırım, 2015; Gürel ve Pelek, 2023). Neoliberal yeniden yapılanma süreci merkezi devletin teşvik ve desteklemeleriyle düzenlenen gıda sistemlerinden piyasanın düzenleyici olduğu, çok sayıda yerli ve küresel şirketin sistemin baş aktörleri durumuna geldiği bir geçiş sürecini ifade etmektedir. Bu sürecin en temel boyutlarından biri bankalar, marketler ve tarım şirketlerinin hakimiyet kurduğu gıda sistemlerinde aile emeğiyle üretim yapan küçük üreticiliğin ayakta kalma koşullarının giderek ortadan kalkmaya başlamasıdır.

Türkiye’de bölgesel farklılıklara rağmen küçük aile üreticiliği tarımda hakim ve yaygın işletme tipidir (Boratav, 2004). Nüfus ve istihdam bakımından geniş bir kesimi köylerde tutan küçük aile üreticiliğinin özellikle işgücü özellikleri bakımından 2000’li yıllarda çözülme sürecine girmesi emek kullanım biçimlerini büyük ölçüde farklılaştırmıştır. Bu çözülmenin ortaya çıkmasındaki en temel gelişmelerden biri gıda sistemlerinde küçük üreticilerin önceki devlet koruma ve güvencelerini yitirmesi ve eşitsiz piyasa koşulları altında üretimi sürdürmeye çalışmalarıdır. Marketler, bankalar ve çok sayıda şirketin tarımda kredi arzı, girdi ve ürün fiyatları üzerinde artan hakimiyetiyle birlikte tarımsal gelirlerde düşüşler yaşanmış, üretimde kalan çiftçilerin büyük bir kesimi borçlanarak üretimi sürdürmeye çalışmışlardır. Bu süreçte Sabancı, Koç, Yaşar, Tekfen gibi büyük sermaye gruplarının et, süt, gıda, sebze, meyve, hazır gıdada payları giderek artarken hızlı bir marketleşme süreci de yaşanmıştır. 2014-2017 yılları arasında Migros, Carrefour, Real, Tesco, Adese, Makro, Uyum, Onur, Beğendik, Özdilek ve Happy gibi zincir marketlerin sayılarında yüzde 29, lokal zincirlerde yüzde 13 büyüme olurken; BİM, A101 Şok gibi ulusal indirim marketlerindeki büyüme yüzde 72’yi bulmuştur (Dünya Gazetesi, 2017). Hızla yayılarak pazar payını artıran zincir marketler ve gıda imalatçısı firmalar girdi maliyeti, fiyat koşullarını kendilerinin belirlediği sözleşmeli tarım uygulamalarıyla üreticiler üzerindeki hakimiyetini artmıştır. Dünya Bankası’yla iş birliği halinde yapılan reformlar kapsamında tütün üretiminin sınırlandırılması da tütün çiftçisi geniş bir kesimin üretimden çekilmesine neden olmuştur. 1968-1978 arası dönemde kapsamı ve boyutları giderek genişleyen devlet desteklemeleri ortamında tarımdaki fiyat artışları yüzde 31’i bulurken, 1998-2007 arasında IMF (Uluslararası Para Fonu) ve DB (Dünya Bankası) reformlarına eşlik eden yoğun serbestleşme sürecinde tarımda fiyatlar genel düzeyinde yüzde 35’e varan gerilemeler yaşanmıştır (Boratav, 2013, s.56-57). Özellikle 2001 krizinden sonra tarımdaki fiyatlardaki gerileme kalıcı hale gelmiştir. Aynı dönemde yoğun piyasa baskısına maruz kalan, girdi maliyetlerindeki artışlar ve ürün fiyatlarındaki düşüşlere bağlı olarak kayıplara uğrayan çiftçiler bankalar, tüccarlar, yerel esnaf ve tefeciler gibi geniş bir kesimden borçlanarak üretimde kalmaya çalışmışlardır (Aydın, 2018, s.213). 2005-2023 yılları arasında tarımda özel bankalardan kredi kullanımı da oldukça yaygınlaşmış, bu dönemde takibe düşen kredilerin miktarının yaklaşık olarak 194 Milyon TL’den 3,5 Milyar TL’ye çıkması da çiftçilerin borçlarını ödemekte oldukça zorlandıkları bir dönemden geçtiklerini göstermektedir (BDDK, 2023). Ayrıca akaryakıt, kimyasal gübre ve ilaç gibi temel tarımsal girdi fiyatlarındaki hızlı artışlar da yine son yıllarda tarımsal gelirleri olumsuz etkileyen gelişmelerden bazılarıdır.

Tarımdaki düşen gelirler ve artan borçluluk düzeyine rağmen kırsal kesimde belirli bir çiftçi kesimi üretimi sürdürmeye devam ederken sermaye ve toprak donanımı bakımından dezavantajlı olan kesimler yaşadıkları kayıplara üretimden çekilerek tepki vermişlerdir. Bu durum 2000’li yıllardan itibaren kırsal, tarımsal alanlarda nüfus, istihdam ve üretim özellikleri açısından büyük kayıplar yaşanmasına neden olmuştur. 2000’li yılların başından itibaren köyler hızla boşalmaya başlarken 7,2 Milyon olan tarımsal istihdam 2021 yılında 4,9 Milyona düşmüştür (TUİK, 2021). Bu gerilemeyi üretimi sürdüren çiftçi sayıları bakımından da takip etmek mümkündür. ÇKS’ye (Çiftçi Kayıt Sistemi) bağlı çiftçi sayısı 2008 yılında 1,1 milyonken bu sayı 2021’de 510 bine

düşmüştür (Euronews, 2020). İstihdamda yaşanan gerilemeler üretim üzerinde de sonuçlar yaratmıştır. Örneğin 2004-2022 yılları arasında Türkiye’de tahıl üretim alanları 179 Milyon dekardan 165 Milyon dekara düşmüş, ekim alanlarında daralma en yoğun şekilde Güneydoğu, Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinde görülmüştür (TUİK, 2023a). Kısacası 2000’li yıllar kırsal yapıda yerleşik taşların yerinden oynadığı, olumsuz koşullara rağmen üretime devam eden küçük köylülüğün özellikle işgücü özellikleri bakımından büyük değişime uğradığı yıllardır. Bu döneme ilişkin çeşitli saha araştırmalarında; çok sayıda çiftçi ailesinin tarımsal faaliyetler yanında diğer ücretli işlerle geçimlerini destekledikleri, kentsel sektörlerde yoğun göç verdikleri, üretime devam edenlerin orta yaş ve üstü kuşaklardan oluşmaya başladığı saptanmıştır (Yılmaz ve diğerleri, 2020; İslamoğlu ve diğerleri, 2008). Ayrıca miras yoluyla toprak parçalanması sonucu ekim yapılan tarlaların küçülmesi de yine çiftçi ailelerinin tarımsal üretimden elde edilen gelirlerle geçimini zorlaştıran faktörlerden bir diğeri haline gelmektedir.

Devlet ve sermayenin gıda sistemindeki değişen rollerine bağlı olarak; toprak, sermaye, işgücü kaynakları ve bölgesel özellikleri bakımından kendi içinde farklılaşan kırsal kesimde çeşitli dönüşüm yolları ortaya çıkmaktadır. Bu dönüşüm yolları içinde çalışmamız açısından özellikle önem taşıyan nokta tarımda yaşanan yeni katmanlaşmalardır. Verdikleri göçlerle ücretsiz aile emeği kaynaklarını yitirmeye başlayan, yoğun piyasa baskısına rağmen toprakla bağlarını sürdüren küçük ve orta ölçekli üreticiler gıda sisteminde üreticilik rollerini sürdürmeye devam etmektedirler. Bununla birlikte ulaşabildikleri toprak ve sermaye kaynakları bakımından dezavantajlı kesimler, topraktan geri dönüşsüz bir şekilde koparak tarımda ve tarım dışı sektörlerde yeni güvencesiz çalışan kesimler haline gelmişlerdir. Topraksız ve az topraklı köylülüğün kırsal kesim içinde yüksek olduğu özellikle Mardin, Diyarbakır ve Şanlıurfa gibi kentlerde kırdan kopuş süreçleri daha hızlı yaşanırken bu kesimler Türkiye’nin farklı kırsal ve kentsel alanlarında tarım, turizm, hizmet ve inşaat sektörlerinde düşük ücretli, güvencesiz işlerde çalışmaya başlamıştır. Tarımsal gelirlerde yaşanan düşüşler yanında toprak dağılımındaki eşitsizlikler ve 1990’larda Güneydoğu’nun kırsal alanlarında yaşanan çatışmalar ve güvenlik sorunu gibi çeşitli faktörler topraktan kopuş sürecini hızlandırmış geniş kesimler kısa sürelerde kentlerin yeni işsizleri haline gelmiştir (Oral, 2013, s.442). TUİK verilerine göre istihdam olanaklarının oldukça yetersiz olduğu Güneydoğu’nun önde gelen kentlerinde işsizlik oranları diğer kentlerin ortalamasının üzerindedir (TUİK, 2023b). 2000’li yıllarda büyükşehirlerin ve kentsel sektörlerin iş ve konut sağlama olanakları bakımından yeni gelen kitlesel göçler karşısında yetersiz kalması toprakla bağı kopan geniş kitlelerin diğer tarım alanlarındaki sezonluk, mevsimlik işlere yönelmesine neden olmuştur. Sonuç olarak tarımda yaşanan dönüşümler yanında bölgenin kendine özgü koşullarına bağlı olarak 2000’li yılların başından bugüne Mardin, Diyarbakır, Batman, Şanlıurfa’nın kırsal ve kentsel alanları diğer bölgelerdeki tarımsal alanlara düzenli işgücü temin eden bölgeler haline gelmiştir.

Fındık, çay, yaş meyve sebze, şekerpancarı gibi ürünlerde pazara yönelik üretim yapan, uğradıkları kayıplara rağmen toprak sahipliği niteliğini koruyan, orta yaş üstü kuşaklar içinde yer alan geniş bir çiftçi kesimin özellikle hasatta mevsimlik işçi emeğine bağımlılığı artmıştır. Bu süreçte tarımdaki ücretsiz aile emeğinin yerini yevmiyeli, mevsimlik, sezonluk ücretli çalışan kesimler doldurmaya başlamış, tarımsal emek kullanım biçimleri yerel özelliklerini yitirmeye başlamıştır (Yıldırım, 2015, s.278). Genellikle Çukurova’nın pamuk tarlalarından bilinen tarımda işçi çalıştırma pratikleri Türkiye geneline yayılan bir karakter kazanmıştır. Bu süreçte Güneydoğu’nun Şanlıurfa, Diyarbakır ve Mardin gibi kentlerinin kenar mahallelerinden, köylerinden doğu ve batı Karadeniz’in fındık üretimi yapılan tarımsal alanlarına yönelen mevsimlik işgücü göçü tarımdaki en yaygın göç yollarından biridir. Ancak son yıllarda yerel, bölgesel niteliğiyle işgücü akışı çok daha karmaşık ve kapsamlı hale gelmektedir (Öztürk ve diğerleri, 2017, s.16). Sözü edilen dönüşüm ve farklılaşma dünyanın farklı ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de tarımda emek kullanım biçimlerinde ülke dışından gelen mevsimlik,

göçmen işgücünün önemini arttırmıştır. Dolayısıyla tarımda ücretli emek kategorisi kendi içinde oldukça çeşitlenmekle birlikte doğu illerinden gelen mevsimlik işçiler sadece bunlardan biridir. Buna ek olarak ücretli çalışan kadın ve çocuk emeği yanında Suriyeli, Afgan ve Özbeklerden oluşan göçmen emeğinin farklı formları tarımsal işgücünün diğer bileşenleri haline gelmiştir.

Buraya kadar anlatılanlar yukarıda dünyadaki farklı ülke örneklerinde görüldüğü gibi Türkiye’de de gıda sistemleri içinde farklı bölgeler ve ülkelerden gelen mevsimlik işgücünün önemini arttırdığını göstermektedir. Özellikle bu durum salgın sürecinde daha belirgin olarak gündeme gelmiştir. Türkiye’de salgın yönetimi sürecinde gündeme getirilen sosyal, mekânsal izolasyon tedbirlerinin ilk etkisi, üreticilerin üretim alanları ve piyasayla ilişkilenmelerinde ve mevsimlik işgücüne erişimlerinde kendisini göstermektedir. Aile emeğiyle üretimi sürdürmeye çalışan özellikle 65 yaş üstü küçük üreticiler salgının ilk aylarında çevredeki tarlalarına gidememiş bu da tarımdaki üretim ve geçim koşulları üzerinde risk yaratan noktalardan biri haline gelmiştir (Ziraat Odası Gazetesi, 2020). Batı Avrupa ve ABD’de olduğu gibi Türkiye’de de gıda üretiminin farklı mekanlar arasındaki insan ve işgücü hareketliliğine bağımlı hale gelmesi Covid 19 salgınında kamu sağlığına yönelik etkili tedbir ve düzenlemelerin uygulanmasını oldukça zorlaştırmıştır. Tarım Bakanlığı tarafından 29 Mart 2020’de 81 ilin valisine gönderilen tedbirler kapsamında; tarımsal üretimin aksatılmadan yürütülmesi ve gıda arz güvenliğinin sağlanmasında önemli bir görev üstlenen mevsimlik tarım işçilerinin, koronavirüs nedeniyle hijyen ve koruyucu malzemelere erişimi ile nakil ve barınma koşullarının iyileştirilmesinden söz edilmektedir.

Pandemi sürecinde tarım işçilerinin yaşadıkları kentlerden çalışmaya gittikleri kentlere gidiş süreçleri de sağlık kontrollerine ve valiliklerce verilecek seyahat izinlerine bağlı hale getirilmiştir. Türkiye’de mevsimlik tarım işçiliğinin en fazla olduğu illerin başında gelen Şanlıurfa’da bir haftada 18 bin kişi seyahat izni talebinde bulunmuş, izin almak için ilçe tarım müdürlükleri önünde oluşturulan kuyruklar tarım işçileri için hastalık kapma riski doğurmuştur (Benek ve diğerleri, 2020, s.83). Ancak bu tedbirlerle birlikte izolasyon, araç kısıtlamaları, karantina uygulamalarının katı bir şekilde uygulanmasının üretim ve hasat işlerinde aksaklıklara neden olduğu fark edilmiş, alınan tedbirler uygulamada esnetilmiştir. Çay hasadında sınırların kapatılmasıyla yaşanan işgücü kıtlığı dışında Güneydoğu illerinden gelen ve Suriyeli mülteciler oluşan geniş bir tarım işçisi grubunun varlığı sayesinde üretim ve hasatta Avrupa ülkelerindekine benzer boyutlarda sorunlar yaşanmamıştır (Keyder ve diğerleri, 2020). Ancak tedbirlerin yumuşatılması farklı kırsal/kentsel mekanlar arasında dolaşarak kuralsız ve güvencesiz çalışan mevsimlik işçilerin sağlığı bakımından yeni riskler üretmiştir.

Salgın ve salgın tedbirlerinin etkilerinin farklı kırsal ve kentsel mekanlarda belirli açılardan benzer sonuçlar yarattığını söylemek mümkündür. Salgının yayılmasının kentlerde açığa çıkan mekânsal ve sınıfsal ayrışmalara göre farklılaştığı evde kalabilenlerle, kalamayanlar ayrımı yanında yüksek güvenli sitelerde oturan orta ve üst sınıflarla kent çeperlerinde, gecekonduarda yaşayanların salgından eşit ölçüde etkilenmediği çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır (Karadaş ve Ekinci, 2021, s.1602). Benzer bir farklılaşma gıda sistemleri içinde yer alan aktörler arasında yaşanmaktadır. “evde kalanlar ve kalamayanlar” farklılaşması kırsal/tarımsal alanlarda karşımıza küçük/orta ölçekli aile işletmeleri ve mevsimlik işçi aileleri arasında yaşanan farklılaşmada ortaya çıkmaktadır. Burada ilk etapta göze çarpan noktalardan bir tanesi Türkiye’de güvencesizlik ve işsizlik girdabı içinde yaşayan mevsimlik, göçmen işçilerin yaşamlarını sürdürmek ve geçinmek için evden çıkmak ve olabildiğince farklı kırsal alanlarla temas etmek zorunda kalmasıdır. Bu durum başta salgına yakalanma riskleri yarattığı gibi alınan yeni tedbirlerin yarattığı ekonomik yükler tarım işçilerine devredilmiştir. Eskişehir’e çalışmaya giden tarım işçileriyle ilgili yapısal bir saha araştırmasında yolcu seyretme uygulaması nedeniyle tarım işçilerinin ulaşım masraflarının ikiye katlandığı, çadırlarda kalan kişi sayısının azaltılmasından dolayı alınması gereken çadır sayısının arttırıldığını, çalışmaya gelen işçilere sağlıklı ateş ölçümünün yapılmadığı saptanmıştır

(Benek ve diğerleri, 2020, s.92). Bu durum tarımsal gıdaların üretim ve hasat süreçlerinde mevsimlik tarım işçilerine olan bağımlılığın artmasına karşın kuralsız, güvencesiz çalışma ve salgın risklerinin büyük ölçüde bu kesime devredildiğini göstermektedir.

4.1 Fındıkta “Eski Normalden Yeni Normallere” Salgın Yönetimi, Küçük Üreticiler ve Mevsimlik İşçiler

Saha araştırması kapsamında görüşülen küçük üreticiler ve mevsimlik işçiler fındık üretimi ve hasadında çalışmaktadırlar. Fındığın yolculuğu Karadeniz sahil şeridinde yer alan tarımsal alanlardan başlayıp Avrupa kentlerinin ve Türkiye'nin önde gelen süpermarketlerinden tüketicilere ulaşmaktadır (Kalkınma Atölyesi, 2020). Mevsimlik işgücü hareketliliği de bu sürece dahil edildiğinde fındığın üretim ve tedarik süreci; Şanlıurfa, Mardin, Diyarbakır'ın kentlerinin kenar mahallelerden Karadeniz'in tarımsal alanlarına, Avrupa Fındık Borsaları'ndan çikolata fabrikaları ve Avrupa'nın önde gelen süpermarketlerine kadar geniş bir coğrafyaya kadar uzanan sosyal, mekânsal işbölümü anlamına gelmektedir (Erköse ve diğerleri, 2020).⁴ Sakarya, Düzce, Ordu ve Giresun'da üretilen fındığın uluslararası piyasalarda önde gelen alıcıları Almanya, Fransa, İtalya, İsviçre, Belçika gibi çikolata üretiminde ön sıralarda yer alan ülkelerdir. Salgının etkili olduğu yıllarda yaşanan düşüşlere rağmen 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'nin fındık üretim ve ihracat potansiyelleri hızlı bir gelişme göstermektedir. BM FAO verilerine göre 2020 Yılı dünya fındık üretiminde 660 bin tonla Türkiye ilk sırada yer almakta olup bu üretimin ortalama yüzde 70-80'ini Avrupa pazarlarına satan Türkiye aynı zamanda önde gelen ihracatçı ülke konumundadır (TEPGE, 2022b). Yerelden küresele uzanan bu iş bölümü içinde küçük ve orta ölçekli çok sayıda üretici, mevsimlik çalışan gündelik/yevmiyeli işçiler, aracı ve komisyoncular, tüccarlar ve Ferrero gibi çok uluslu şirketlerden oluşan geniş bir aktör grubu yer almaktadır. Diğer bir değişle yerel, bölgesel ve küresel ölçekte etkili çok sayıda aktör fındığın üretim ve tedarik süreçleri içinde yer almaktadır.

Sakarya'nın tarımsal alanlarında ağırlıklı olarak meyve, sebze, süs bitkileri, mısır, ayva, fındık gibi ürünlerin ekimi yapılmaktadır. Özellikle ayva, süs bitkileri ve fındık, mısır üretiminde Sakarya, Türkiye üretimi içindeki payı bakımından ilk 10 kent arasında yer almaktadır (Sakarya Valiliği, 2021). Fındık üretimi ağırlıklı olarak kentin kuzey bölgesinde yer alan Karasu ve Kocaali ilçelerinin tarımsal alanlarında yapılmaktadır. Sakarya'da toplam istihdamın yüzde 17'si tarım sektöründe gerçekleşmektedir. Sakarya'nın ilçeleri Kocaali ve Karasu'nun köylerinin 2000'li yıllardan itibaren dışarıya verdiği yoğun göç nedeniyle çiftçilerin ücretsiz aile emeği kaynaklarında büyük kayıplar yaşanmıştır (Yıldırım, 2015, s.278). Göçe bağlı olarak Karadeniz'in fındık ve çay üretimi yapılan diğer kentlerinde olduğu gibi Sakarya'nın tarımsal alanlarında özellikle fındık üretimi ve hasat dönemlerinde kent dışından gelen mevsimlik işçi emeğine ihtiyaç duyulmaktadır. Her yıl fındık hasadının yoğunlaştığı Ağustos ve Eylül aylarında bu ilçelere Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa gibi kentlerden gelen yoğun bir mevsimlik işgücü akını yaşanmaktadır. Dolayısıyla dünya piyasalarında fındık ihracatında önde gelen ülke konumunda olan Türkiye'nin fındık üretim ve hasat işlerinde mevsimlik tarım işçilerinin oldukça kritik bir rolü bulunmaktadır. Ayrıca Suriyeli mevsimlik işçiler de son yıllarda bölgeye çalışmaya gelen ücretli işgücünün diğer bir kesimini oluşturmaktadır. Mevsimlik çalışmaya gelen aileler yanında fındıkta ve diğer ürünlerin üretiminde ücretsiz aile emeği ve gündelikçi, yevmiyeli çalışanlar olmak üzere çeşitli emek biçimlerine başvurulmaktadır.⁵

Salgının yoğun etkilerini gösterdiği 2020 Mart, Nisan ve Mayıs aylarında uygulanan izolasyon ve kısıtlama uygulamaları tarımda farklı bölgeler/mekanlar arasındaki işgücü

4 Covid 19 salgın sürecinde tarımdaki tedarik zincirlerindeki dönüşümü genel olarak inceleyen başka bir çalışma için bkz. (Soğancılar ve diğerleri, 2022).

5 Tarımda mevsimlik, sezonluk çalışma pratikleri büyük ölçüde enformel ilişkiler çerçevesinde gelişmektedir. Dolayısıyla Sakarya'da fındık ve diğer meyve, sebze üretim ve hasat işlerinde çalışan yerli, mevsimlik, Suriyeli tarım işçilerinin sayılarına ilişkin elimizde net veriler bulunmamaktadır.

hareketliliğini kesintiye uğrattığı gibi gıda üretimini de krizin eşliğine getiren sonuçlar yaratmıştır. Kentte fındık üretimine bağlı olarak gelişen imalat sektörü salgına bağlı hastalığın işçiler arasında yayılmasıyla etkilenmiş, kimi fabrikalar üretimi durdurmuştur (Haber24, 2020). Aynı zamanda pandemi sürecinde fındıkta lojistik, taşıma işlerinde de aksamalar olduğu gibi ihracatta da kayıplar yaşandığı saptanmıştır (TEPGE, 2021). Karadeniz Fındık İhracatçıları Birliği'nin verilerine göre 2019'da yıllık 340 Bin ton olan ihracat 2020 Yılı sonunda 292 Bine düşmüştür (KİB, 2023). Salgın sürecinde ihracatta olduğu gibi ulusal ve küresel pazarlarda fındık fiyatlarında da düşüşler yaşanmıştır. Fındık üretiminin büyük bir kesiminin ihracata yönelik olarak yapıldığı Sakarya'da bu gelişmeler üreticiler üzerinde çeşitli olumsuzluklara neden olmuştur.

Fındıkta imalat, ihracat ve lojistik gibi sistemin çeşitli aşamalarında yaşanan aksamalar en belirgin şekilde kendisini üretim ve hasatta göstermiştir. Fındık hasadının kent dışından gelen mevsimlik emeğe olan bağımlı yapısı nedeniyle izolasyon ve araç kısıtlama, yolcu seyreltme tedbirleri beraberinde yeni sorunları getirmiştir. 2020 yılı mart ayından itibaren etkili olmaya başlayan salgının ilk evresinde kente gelen araçların sınırlandırılması, çiftçilerin tarlalara gitmesinin sokağa çıkma yasakları çerçevesinde değerlendirilerek engellenmesi gibi sert önlemler alınmıştır. Özellikle 65 Yaş üstü yurttaşların sokağa çıkmasının yasaklanması zaten büyük bir kesimi 60 yaş üstü olan fındık üreticilerini doğrudan etkilemektedir. Ancak 2020 Nisan ayından itibaren ÇKS'de kayıtlı olan çiftçilerin tarlalarına gitmesi serbest bırakılmasıyla sorun çözülmüştür. Ancak ÇKS sistemine kayıtlı olmayan çiftçiler için sorun devam etmiştir.

Bölgede salgın yönetimi sürecinde yaşanan bir diğer sorun da araç seyreltme, sınırlandırma uygulamaları sonrasında yaşanmıştır. Güneydoğu'nun kentlerinden işçi getiren dayıbaşlarının araçlarına kente girişlerde sınırlamalar getirilmesi ulaşım maliyetlerini yükseltmiştir. Ayrıca sokağa çıkma yasakları, saat sınırlamaları, araç seyreltme uygulamaları nedeniyle 2020'nin Ağustos, Eylül aylarına denk gelen hasat sezonunda bölgeye mevsimlik işçi gelmeyeceği söylentileri yayılmıştır. Bu süreçte salgın tedbirlerine bağlı işçi bulma zorlukları birçok çiftçiyi kentte yaşayan ailenin diğer üyeleri veya yakın akrabalarıyla fındık toplamaya zorlamıştır. Diğer bir değişle mevsimlik işçi temininde yaşanan sorunlar kimi üreticileri eski bir kaynağa; ücretsiz aile emeği kaynaklarına başvurmaya yöneltmiştir. Okulların kapanmış olması da köylerdeki nüfusta ve ücretsiz aile emeği istihdamında artışa neden olmuştur. Ancak kısa süre içinde tarımsal gıda üretiminin sürekliliği ve tarımsal işgücü arzı arasındaki sıkı bağlar nedeniyle alınan kimi tedbirler ve kısıtlamalar esnekleştirilmiş veya yumuşatılmıştır. Üretimde ve hasatta yaşanan sorunlar nedeniyle alınan tedbirlerin yumuşatılmasıyla bölgeye işçi gelmeye başlamıştır. Bu süreçte yol maliyetinin kimin tarafından üstlenileceği işçiler ve çiftçiler arasındaki çatışmalı konulardan biri haline gelirken tarım işçisi taşıyan araçlar için araç ve yolcu seyreltme uygulamasına son verilerek sorun çözülmüştür.

Yetkililerin verdiği bilgiye göre 2020 Hasat döneminde (Ağustos, Eylül) Kocaali ve Karasu ilçelerinin tarımsal alanlarına Diyarbakır, Şırnak, Cizre, Urfa, Batman gibi kentlerden yaklaşık 10 bin mevsimlik işçinin geldiği tahmin ediliyor. İl genelinde alınan Hıfzıssıhha kararları gereği tarım işçilerinin giriş çıkış yaptığı yerlerde sağlık kontrolleri yapılması şartıyla işçilerin girişine izin veriliyor. İlçe Toplum Sağlığı Merkezinde yapılan birinci kontrolde işçi minibüsleri ilçeye gelir gelmez ateşleri ölçülüyor, kimlik bilgileri ve çalışmaya gidecekleri bahçeyle ilgili çeşitli bilgiler toplanıyor. Ayrıca 04.06.2020 tarihinde İlçe Hıfzıssıhha Meclisinin aldığı salgınla mücadeleye yönelik alınması gereken tedbirler ve kararlar işçilere sözlü olarak tebliğ ediliyor. Bu tebligatın yapıldığına dair işçilerden imzalar alınıyor. Daha sonra sağlık personeli kimlik bilgileri ve çalışmaya gidecekleri tarlanın bilgisini alarak işçileri Tarım İlçe Müdürlüğü'ne gönderiyorlar. Burada işçilerin kaydı ikinci kez tutuluyor. İşçiler bu iki işlemden sonra doğrudan çalışacakları bahçeye gönderiliyorlar. Yetkililer ve dayıbaşları tarafından işçilerin merkeze gitmeleri, çarşıya veya merkezdeki gündelik hayatla temasları mümkün olduğunca denetleniyor. İşçi aileleri çalışacakları bahçe etrafındaki tek gözlü barınak veya çadıra yerleştikten 14 gün

sonra ikinci bir kontrol yapılıyor. Bu kontrol çalışma esnasında veya barınakta yapılıyor. Jandarma ve sağlık personelinin birlikte yaptığı bu kontrolde işçilerin ateşleri ölçülüyor, eğer gerekirse işçilere ilaç götürülüyor. Şüpheli bir durum görülürse kontroller tekrarlanıyor. Görüşme yaptığımız Karasu'nun Paralı Köyü Muhtarı ellerinde üç-dört bin kadar maske ve yeterince dezenfektan bulunduğunu, bunları çalışmaya gelen işçilere dağıttıklarını söylemiştir.

4.1.1. Kırın Evde Kalanları Küçük Çiftçiler

Kocaali, Karasu sahil şeridinde yer alan kırsal alanlarda yapılan fındık üretimi ağırlıklı olarak küçük ve orta ölçekli üreticiler tarafından sürdürülmektedir. Devletin 1960'lı yıllarda başlayan fındık üretimine yönelik desteklemeleriyle birlikte çok sayıda köylü çevredeki ormanları keserek fındık bahçelerine dönüştürmüştür. Üreticiler o günleri "biz fındığı sarı altın gibi görürdük, ormanları kırdık fındığa çevirdik" cümleleriyle hatırlamaktadır.⁶ Kocaali'de 181 bin dekar tarım arazisininin 172 binlik bölümünde fındık üretimi yapılmaktadır (Yıldırım, 2015, s. 267). Fındık üretimine bağlı sosyal, ekonomik süreçler Kocaali'de olduğu gibi Karasu'da da oldukça belirleyicidir. 2000'li yıllarda Fiskobirlik'in alımları durdurmasıyla birlikte fındık fiyatlarında düşüşler yaşanmış, bu ilçelerdeki fındık piyasasında tüccarlar belirleyici olmaya başlamıştır. Türkiye genelindeki eğilimlere paralel olarak fındık üretimiyle uğraşan çiftçiler genellikle orta yaş ve üstü kuşaklardan oluşmaktadır. Son yıllarda akaryakıt, gübre, ilaç fiyatlarında yaşanan hızlı artışlara rağmen üretimi sürdüren çiftçiler piyasada oluşan fındık fiyatlarından memnun değildirler. 2016 kayıtlarına göre 7747 adet fındık üreticisinin bulunduğu Kocaali'de yapılan bir saha araştırmasında üreticilerin yüzde 73'ünün fındık fiyatlarından kesinlikle memnun olmadıkları saptanmıştır (Cansev ve diğerleri, 2018, s.25). Çiftçilerin büyük bir kısmı fındıktan gelir elde ettikleri gibi geçimlerini emeklilik gelirleriyle desteklemiştir. Ayrıca üretici aileler fındıkta bir gelecek göremedikleri gibi tarım dışı sektörlerle yoğun göçler vermiştir.⁷ Göçler, aile işgücü kaynaklarında yaşanan kayıplar ve köydeki dayanışmacı ilişkilerin zayıflaması gibi çeşitli etkenler üreticileri ücretli emeğin çeşitli formlarına bağımlı hale getirmiştir.

Fındığın toplama işinde, ağırlıklı olarak Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa ve Adana gibi illerden gelen mevsimlik işçilik yapan aileler çalıştırılmaktadır. 2017 yapılan bir anket çalışmasında üreticilerin yüzde 75'inin üretimde yevmiyeli ve mevsimlik işçi çalıştırdığı tespit edilmiştir (Cansev ve diğerleri, 2018, s.30). Birçok çiftçi geçmişte fındık toplama işinde mevsimlik işçilere bu kadar bağımlı olmadıklarını dile getirmektedirler. Fındığın filizinin alınması, bahçeye ot ilacı ve gübre atılması, budama ve dal çekme ve fındığın toplanması gibi işler ücretli emeğin çeşitli biçimleriyle yürütülmektedir. Fındık tarımında üreticiler aynı ilçede yaşayan, yevmiyeli çalışan bir veya iki işçi tutarak filiz alma, ilaç, gübre, budama, odun çekme işlerini yaptırırlar. Bazen bu tip işler için kasaba merkezinde yaşayan Suriyeli işçilerin de çağrıldığı görülmüştür. 2020 Ağustos ayında yapılan hasattan eline 4 ton fındık geçen bir üretici "bizim buralarda ortak iş yapma kültürü yitirilmiş." demektedir. Önceli yıllarda ortaklaşa emekle fındığın toplatıldığını bir çok çiftçi dile getirmektedir. Hala aile emeğiyle fındık tarlası ve hasat işlerini sürdüren çiftçiler vardır. Ancak 5-10 dönümün üstünde büyüklükteki bahçelerde üretimin ve hasadın çeşitli aşamalarında büyük ölçüde yakın kasaba merkezinde yaşayan erkek yerli işçiler ve dışarıdan gelen mevsimlik işçilik yapan aileler çalışmaktadır.

Kentsel sektörlerde yer alan işletmelerden farklı olarak üretim yapılan bahçelerin farklı tarımsal alanlara yayılmış olması nüfus yoğunlaşmasını dolayısıyla temas ve hastalığın bulaşmasını da önlemiştir. Özellikle Sakarya'nın kuzey bölgesinde evlerin ve bahçelerin dağınık olmasının beraberinde getirdiği doğal izolasyon etkisi nedeniyle

⁶ Bu paragrafta fındık üreticilerinin açıklamalarıyla ilgili bilgiler 2014'te doktora tezi kapsamında Kocaali'de yapılan bir saha araştırmasından alınmıştır. (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, 2014)

⁷ Kocaali, Sakarya, Düzce, Bolu ve Yalova kentlerinde 2014-2022 yılları arasında tarımdaki istihdam 238 Binden 195 Bine düşerken, tarım dışı sektörlerde istihdam 1 Milyondan 1,4 Milyona doğru artış göstermiştir (TUİK, 2023b).

yakın temasa bağlı yayılma oldukça sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla salgının ilk aylarında çiftçiler daha çok bahçeyi üretime ve hasada hazırlamak için yapılan işlerde sorun yaşamışlardır. Bahçesine ilaç, gübre atmak isteyen bahçe sahibi gerekli tarımsal girdilerin tedarikinde ve kasaba merkezine ulaşımında sorunlar yaşayabilmektedir. Aynı dönemde dolar kurunda ve fındık fiyatlarında yaşanan dalgalanmalar da üreticiler üzerinde olumsuz etkiler yaratan bir diğer gelişmedir. Görüşme yaptığımız fındık üreticilerinden biri salgın sürecinde yaşadıklarını şöyle anlattı;

“Mart, Nisan aylarında depomuzda fındığımız vardı. Bir anda piyasa durunca ürünü elimizde kalacak sandık, panikledik. Tüccar bile 50 ton ürünü elinden çıkardı. O zaman fındık fabrikaları da faaliyetlerini yavaşlattılar. Fındıkta fiyatlar düştü.” (Fındık Üreticisi, 11 Eylül 2020, Karasu)

Çiftçilerin anlatımlarına göre salgının etkisini artırdığı aylarda talepte yaşanan daralmalar yanında fındık fabrikalarının üretime ara vermeleri, tüccarların alım yapmamaları gibi çeşitli nedenlerle fiyatlarda düşüşler yaşanmıştır. Fındık piyasasında yaşanan dalgalanmalar ve fiyatlardaki düşüş yanında 2020 hasat sezonunda kente işçi gelip gelmeyeceği bir diğer belirsizlik konusu haline gelmiştir. Aynı dönemde doların da yükselişe geçmesi üreticilerin üretimde kullandıkları ilaç, gübre ve diğer ekipmanların fiyatlarında da ciddi artışlar yaratmıştır. Fındık fiyatlarında yaşanan düşüş, maliyet artışları yanında mevsimlik işçi teminiyle ilgili belirsizlikler salgın yönetiminin üretim ve çiftçiler üzerinde ciddi riskler yarattığını göstermektedir. Salgın yönetiminin üretim üzerinde yarattığı risk ve belirsizliklere karşı özellikle 10 dönümün altında fındık bahçesi olan küçük çiftçilerde aile ve akrabalarından oluşan geleneksel emek havuzuna başvurma eğilimi güçlenmiştir. Buna ek olarak işçi temin etmekte zorlanan aile ve akrabalar dönüşümlü olarak birbirlerinin fındığını toplayarak köydeki “imece” adı verilen dayanışmacı kültürünü yeniden canlandırmaya çalışmışlardır.

“Salgında köyün nüfusu arttı. Herkes çocuğunu köye getirdi. Köyün internet santral kapasitesi yetmedi ama hallettik. Bu hastalığın iyi tarafı herkes tarlasına iyi baktı. Burada en önemli işçi ihtiyacı, hasat dönemidir. Diğerleri iç dayanışmayla halledilir. Bir hafta toplamasak yağmur yağar, hasat çürür. Nasıl yaparız işçi gelmeden diye düşündük. İşin içinden çıkamadık.” (Fındık Üreticisi, 15 Eylül 2020, Kocaali)

“Salgın başladığında herkes eve kapanınca ben bizim çocuklara, akrabalara haber verdim. Dedim ki bakın bu sene işçi gelmezse fındığı biz toplayabiliriz. Yeniden eski usule, imeceye dönebiliriz. Bizim çocukları, akrabaları hazırlamaya çalıştım.” (Fındık Üreticisi, 14 Eylül 2020, Karasu)

Görüşmelerden görülebileceği gibi salgının yoğunlaştığı, Türkiye genelinde pandemiye bağlı ölümlerin hızlı artışlar gösterdiği aylarda salgın yönetimi konusunda alınan tedbirler özellikle çiftçiler ve üretim üzerinde ciddi sorunlar yaratmaktadır. Üretimde maliyet artışları, fındık fiyatlarında düşüşler ve işgücü temininde yaşanan sıkıntılar çiftçilerin herhangi bir salgın sürecinde ne kadar kırılgan olduklarını açık bir şekilde göstermektedir. Salgının beraberinde getirdiği belirsizlikler piyasa dalgalanmalarıyla birleştiğinde çiftçilerde geleneksel emek kaynaklarına, aile emeğine dönüş eğilimi güçlenmeye başlamaktadır. Salgın döneminde kentsel yaşamın ürettiği riskler, okulların online eğitime geçmesi gibi çeşitli nedenlerde köylerin nüfusunda geçici bir artışa yol açmıştır. Küçük ölçekli üretim yapan çiftçilerin ağırlıkta olduğu bölgenin sosyal, ekonomik yapısında salgının dolaylı ve doğrudan etkileri giderek belirginleşirken aile emeği kaynaklarının yetersizliği yetkilileri izolasyon, araç kısıtlama tedbirlerinde belirli esneklikler yapmaya zorlamıştır. Fındık üretim ve hasat işlerinde yıllardır devam eden mevsimlik işçilere olan bağımlılığı kısa sürelerde aşmak küçük ölçekli üreticiler için mümkün olsa bile 50 dönümden 1000 dönüme kadar büyüklükte bahçelerde fındık üreticiliği yapan çiftçiler için işçiye olan bağımlılık oldukça yüksektir.

4.1.2. Açlıkla Salgın Arasında Kırın Evde Kalamayanları: Mevsimlik İşçiler

Mevsimlik tarım işçileri kırsal, tarımsal yapılarda yaşanan dönüşüm kadar kentsel dönüşüm süreçlerinden de etkilenen bir işgücü profilidir. Daha önce üzerinde

durulduğu gibi tarımda gelirlerin düşmesi, toprakların eşitsiz dağılımı, toprak parçalanması gibi süreçlerden etkilenen bu kesimler kırsal ve kentlerin güvencesiz, kural dışı çalışan kesimleri haline gelmiştir. Toprakta kopuş süreçleri bakımından kırsal alanlar kendi içinde farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Adıyaman'da tütün ekilen alanların sınırlandırılması işçileşme süreçlerinde etkili olabilirken, Şanlıurfa'da eşitsiz toprak dağılımına bağlı olarak tarımda işçileşme daha güçlü bir dinamik olabilmektedir (Yıldırım, 2015, ss. 291-294). Özellikle Şanlıurfa, Osmanlı'dan bu yana Çukurova'ya pamuk hasadına tarım işçisi gönderen kentlerden biridir. 2012'de aynı bölgeye yaptığımız saha ziyaretlerinde görüşme yaptığımız işçiler mevsimlik işlerde neden çalışmak zorunda kaldıklarını şöyle ifade etmişlerdir;

"fındıktan başka inşaat işinde de çalıştım. Hiç hayvancılık işi yapmadım, toprak işi de yoktu. Hep işçiydik. Anamız babamız da işçiliğe giderdi. Biz anamızdan babamızdan mevsimlik işçiliği miras aldık." (Tarım İşçisi, 10 Ağustos, 2012, Kocaali).

Bir başka tarım işçisi yaşadığı süreci şöyle ifade etmektedir;

"...artık baktık hayvancılık ve tarım bize gelir getirmiyor, babamgiller dediler ki bu toprağın bize vereceği bir verim yok. Kuraklık, bir de miras nedeniyle toprak bölündü. çoluk çocuk şehre indik, daha sonra akrabayla, eşle, dostla buraya fındık toplamaya gelmeye başladık." (Tarım İşçisi, 18 Ağustos 2012, Kocaali).

"20 dönüm sulu tarlamız vardı. Sürekli masraflar arttığı için toprak ve hayvancılık işlerinden geçim sağlayamaz olduk. Mecburen başka yerlere çalışmaya gittik." (Tarım İşçisi, 13 Eylül, 2012, Kocaali).

Toprakta kopuş dinamikleri yanında kentsel sektörlerin kırdan kopan kitleler için istihdam olanakları sağlamakta yetersiz kalması tarımda mevsimlik çalışma dinamiklerini güçlendiren bir diğer faktördür. Dolayısıyla tarımda işçileşme dinamikleri kırsal/tarımsal yapıdaki dönüşüm süreçleri kadar kentsel işgücü piyasasındaki dönüşümlerle de ilişkilidir. 2020'de yaptığımız görüşmelerde topladığımız verilere göre mevsimlik işçilerin büyük bir kısmı Güneydoğu'nun il ve ilçe merkezlerinde yaşamaktadırlar. Aile ve akrabalık grupları halinde çalışmaya gidilen tarımdaki mevsimlik işler yanında ailelerin erkek üyeleri, yılın diğer aylarında inşaat, hizmet sektörlerindeki sezonluk, geçici işlere de yönelmektedirler. Farklı bölgeler, kentler arasındaki hareketlilikleri zorunlu kılan bu işlerin ortak özelliği sigortasız, geçici ve düşük ücretli olmasıdır.

Tarımda işçileşmenin farklı kentler, kırsal alanlar arasındaki işgücü hareketliliğiyle gündeme gelmesi salgın koşullarında işçiler, çiftçiler ve gıda sistemleri açısından çeşitli kırılmalara neden olmuştur. Salgının ilk aylarında alınan katı önlemler tarımda üretim ve işgücü hareketliliğinde sorunlar yaratırken yaz aylarından itibaren tedbirlerin yumuşatılmasıyla birlikte Sakarya'ya gelen mevsimlik işçi sayısında artışlar yaşanmıştır. Salgın yönetimi sürecinde 65 yaş üstü çiftçiler evden çıkmak, uzak tarlalarında çalışmakla ilgili kimi zorluklar yaşarken mevsimlik tarım işçileri için fındık, pamuk, narenciye ve diğer meyvelerin hasat işlerinde çalışmak üzere uzun bir yolculuk başlamaktadır.

"Mayıs ayı pamukta çapaya gidiyoruz. 1 Ağustos 15 Eylül arası fındıktayız. 15 Eylül'den sonrada Diyarbakır'da pamuk işinde oluyoruz." (Tarım İşçisi, 14 Eylül 2020, Karasu).

"Fındık işi dışında kaynak ve inşaat işlerine gideriz. Salgında bütün işler durdu. İnşaat işleri de bitti. Salgının ilk aylarını evde geçirdik. Çevremizde hastalık duymadık. 1000 TL devlet ödeme yaptı. Bunun dışında bir gelirimiz olmadı. 13 gündür buradayız, 15-20 gün daha çalışıp döneceğiz." (Tarım İşçisi, 15 Eylül 2020, Karasu).

Son yıllarda tarımda gelirlerin düşmesi çiftçileri olduğu kadar mevsimlik işçileri de etkilemiştir. Tarım işçisi aileler gelirlerini artırmak amacıyla çocukları da kapsayacak şekilde ailenin neredeyse bütün üyeleriyle, olabildiğince farklı bölgelerdeki ücretli işlerde çalışarak geçimlerini desteklerler. Özellikle dayıbaşları Güneydoğu'nun il ve ilçelerinde yaşayan işçilerle fındık çiftçileri arasındaki bağlantıları kurmakta önemli

roller üstlenmektedir. Ancak salgın sürecinde başvurulan tedbirler işçilerin geçim stratejisinde önem taşıyan mekânsal hareketliliği kesintiye uğratan etkiler yaratmıştır.

“Mart-Nisan-Mayıs ayları biz de eve kapandık zaten bu aylar genelde boş geçerdi. Yasaklar olunca iş bulamamaktan korktuk. Mesela bu fındık işi elimizden gitse kışın aç kalacaktık. Gelmeye mecburuz. Salgın nedeniyle işe çıkmayan bizim oralarda çok azdır. Her sene bizim köyden 400-500 yüz kişi Sakarya, Ordu taraflarına çalışmaya geliyor. Bizde yasak kalkınca aileyle arabaya bindik buraya geldik. Şimdi kendimizi muhafaza ediyoruz. Pazara, çarşıya çıkmamaya çalışıyoruz.” (Tarım İşçisi, 16 Eylül 2020, Karasu).

“Mart Nisan Mayıs ayında bir yere çıkamadık. O aylarda Antalya’ya sera işine, inşaat işine çalışmaya giderdik. Gidemeyince tefeciden borç aldık, faizli borcumuz birikti. Burada çalışıp döndüğümüzde ödeyeceğiz. Buradan da Adana’ya döneceğiz narenciye işi başlayacak.” (Tarım İşçisi, 17 Eylül 2020, Karasu).

Özellikle inşaat, turizm ve hizmet sektöründeki geçici, güvencesiz işler işçilerin tarımda boş geçen aylarda yöneldikleri diğer alanlardır. Bilindiği gibi “evde kal” çağrılarını bir çok sektörde üretim faaliyetlerini durma noktasına getirmişti. Dolayısıyla mevsimlik işçiler için farklı kentlerin kırsal/tarımsal bölgeleriyle temas ederek, dolaşarak çalışmak az sayıdaki seçenekten biri haline gelmişti. Görüşme yaptığımız aileler çalışmaya gittikleri kentlerin aile sağlığı merkezleri, çarşısı, işverenleriyle sürekli ve düzenli temas halindeydi. Tarım işçileri fındık hasadı dışında Bursa’da meyve, sebze hasadı, Adana’da narenciye hasadı gibi işlerde de çalışmaya gideceklerini söylemişlerdi. Dolayısıyla tarımda çalışma ve geçim pratikleri işçilerin mekânsal hareketliliğini artırırken bu durum salgının işçilerin sağlığı üzerinde yarattığı riskleri de artırmıştır.

Yolculuklar ağırlıklı olarak 15-20 kişilik işçi gruplarının olduğu, yolculuk maliyetini düşürmek için normal kapasitesinin üzerinde yolcu alan minibüslerle yapılmaktadır. Kalabalık aileler halinde yapılan taşıma işleri yanında barınma ve tarlada çalışma faaliyeti de birlikte yapılmaktadır. 15-20 kişilik yakın aile ve akrabalarla birlikte ulaşım, barınma ve çalışma pratiklerinin düzenlenmesi işçilerin güvencesiz çalışmanın beraberinde getirdiği risk ve belirsizliklere karşı buldukları çözümlerden biridir. Dolayısıyla mevsimlik işçilerin maliyetleri düşürmek için yakın akrabalar olarak gruplaşmaları, diğer bir deyişle kalabalıklaşmaları salgın döneminde riskleri artıran bir faktör haline gelmektedir. Yolculuk maliyetini düşürmek için kapasitenin üzerinde doldurulan minibüslerin salgın döneminde yarattığı yüksek riskler buna örnek olarak verilebilir. Yaptığımız görüşmelerde mevsimlik çalışmaya gelen bir işçinin kendi ailesinden iki kişinin yolculuk esnasında Covid 19 virüsü kapıldığını ve toplum sağlığı merkezine götürüldüğünü öğrendik. Hastalanan işçiler tarlada ayrı bir çadıra alınarak karantinaya alınmışlar ve yevmiyeleri çalışmadıkları gerekçesiyle ödenmemişti. Geri kalan işçiler toplu olarak barınakta kalmaya ve çalışmaya devam ettiler. Aynı şekilde yaklaşık 2 ay süren hasat döneminde işçilerin tek gözlü bir barınakta birlikte kalmaları da risk yaratan bir diğer faktördü. Risk ve belirsizlikler üreten, düşük gelirli, güvencesiz çalışma pratikleri işçiler için toplu yaşam pratiklerini zorunlu bir çözüm haline getirmiştir. Diğer taraftan maliyetler ve gelirler açısından avantaj yaratan, kalabalık aileler, akrabalık grupları halinde çalışma ve yaşam pratikleri işçileri salgına karşı korumasız bırakmıştır.

“...aynı tarlada çalışıyoruz aynı sofradan yemek yiyoruz, aynı yerde kalıyoruz, aynı bardaktan su içiyoruz. Burada 4 aile, 19 kişiyiz bizim dışarıdan bir şey kapsa hepimize bulaşır.” (Tarım İşçisi, 15 Eylül 2020, Karasu).

“...Yasaklar azalınca haziran ayında karpuzda çalışmaya gittik. Sonra buraya geldik. O kadar yol geldik durduran olmadı. Aynı aracın içine 20 kişi sokuyorlar, bu salgını nasıl önleyeceksin. Yoksulluk işte ne diyelim.” (Tarım İşçisi, 15 Eylül 2020, Kocaali).

Çoğu zaman aileden veya birbirleriyle akrabalık ilişkileri bulunan mevsimlik işçiler yolculuk yanında aynı çadır veya barınakta, çalıştıkları bahçede 15-20 kişilik gruplar halinde sürekli birlikte hareket etmektedirler. Aynı aile ve akrabalarından oluşan kalabalık gruplarla ulaşım, yaşam ve çalışma ortamında bulunulması virüsün bulaşmasını kolaylaştıran bir faktör haline gelmektedir. İşçiler arasında maske kullanımını da pek

dikkat edilmemektedir. Kalabalıktan uzak bahçelerde çalışıldığı için virüs bulaşma riski düşük görülmektedir. Buna rağmen gelen gruplarda sıklıkla virüs bulaşan işçiler olduğunu öğreniyoruz. Bu tip durumlarda işçiler hastaneye götürülmekte veya İlçe Toplum Sağlığı Merkezi'nden bahçeye ilaç getirilmektedir.

"19 kişi tek araçla geldik. Araç küçüktü. Bütün eşyaları doldurduk. Sıkışık geldik. Jandarma bizi gördü, bir kontrol yapmadan 'geç' dedi."(Tarım İşçisi, 20 Eylül 2020, Karasu).

Salgının ilk aşamalarında tamamen işçi doldurulan araçların kente girişleri kısıtlanmış çeşitli para cezaları kesilmiştir. Ayrıca salgın tedbirleri kapsamında yetkililer araçlarda yolcu seyreltme kararı alarak mevsimlik işçilerin kalabalık gruplar halinde ulaşım ve taşınma işlerini düzenlemeye çalışmışlardır. Ancak bu uygulamanın beraberinde getirdiği ek maliyet artışlarının kimin üstleneceği sorunu işçiler ve çiftçiler arasında gerginliğe neden olmuştur. Daha sonra yetkililer çalışmaya gelen işçilerde olduğu kadar bahçe sahibi çiftçilerde de tepkiye neden olan bu tip uygulamalarda esneklik yapmak zorunda kalmıştır. Aynı şekilde çalışmaya gelen işçilere ateş ölçümü yapılması tedbirini de binlerce işçinin kısa sürelerde çalışmaya geldiği koşullarda uygulamak mümkün olmamıştır. Buraya kadar anlatılanlardan hareketle; işçi ve çiftçi işverenler arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin Covid 19 salgını sürecinde gündeme getirilen kimi izolasyon, kısıtlama tedbirlerinin uygulanması önünde çeşitli yapısal engeller yarattığını söyleyebiliriz. Alınan her tedbir yeni maliyetlere neden olmakta bu da büyük ölçüde kayıtsız çalışma rejiminin ve düşük gelirlerin olduğu işçi işveren ilişkilerinde yeni sorunlara neden olmaktadır.

5. Sonuç

Son yıllarda gıda sistemleri üzerinde deprem, iklim değişikliği, orman yangınları, salgın gibi çeşitli şoklar giderek sıklaşmaktadır. Çalışmada bu şoklardan biri olan Covid 19 salgını ve salgın sürecinde yürütülen izolasyon politikalarının, gıda sistemleri içinde kritik roller üstlenen küçük üreticiler ve mevsimlik işçiler üzerindeki etkilerine odaklanılmıştır. ABD ve AB Ülkeleri'nde olduğu gibi Türkiye'de de tarımsal gıda üretim ve hasat işlerinde farklı ülkeler, bölgeler arasında cereyan eden ucuz işgücü hareketliliğinin önemi artmaktadır. Gıda sistemlerinin neoliberal politikalar çerçevesinde yeniden yapılanmasıyla birlikte AB Ülkeleri, ABD, Kanada, Hindistan gibi dünyanın farklı ülkelerinde kentsel nüfusun ucuz gıdaya erişiminde göçmen, mevsimlik işçiliğin üstlendiği rollerde büyük bir artış yaşanmıştır. Aynı şekilde Türkiye'de de özellikle küçük üreticilerin ücretsiz aile emeği kaynaklarında göçler nedeniyle yaşanan kayıplar, tarımsal gıdanın üretiminde geniş bir mevsimlik/göçmen işçi kesimine olan bağımlılığı artırmıştır. Özellikle salgın döneminde gıda güvencesi bakımından mevsimlik işçilerin üstlendiği roller devlet yetkilileri tarafından daha iyi anlaşılmalı, salgının yarattığı risklere rağmen izolasyon ve kısıtlama uygulamalarında esnekliklere gidilmiştir.

Salgının doğrudan etkileri ve salgın yönetim sürecinde başvurulan tedbirler fındık arzı, fiyatlar, küçük üreticiler ve mevsimlik işçiler üzerinde çeşitli etkiler yaratmıştır. Salgın sürecinin tarımsal işgücü üzerindeki etkilerine baktığımızda açığa çıkan risklerin çeşitli kesimler açısından farklılaştığı, kırılmalıklar ve dezavantajların özellikle mevsimlik işçiler üzerinde yoğunlaştığı saptanmıştır. Türkiye genelinde bütün sektörler durma noktasına gelirken, ilgili makamlarca "evde kal" çağrıları yapılmasına rağmen geniş bir mevsimlik işçi ailesi grup yaşamını sürdürmek için evden çıkmak, kırsal alanlarda iş aramaya devam etmek zorunda kalmıştır. Böylece düşük ücretli, güvencesiz, kuralsız çalışma rejimine salgının beraberinde getirdiği sağlık riskleri de eklenmiş, bir çok tarım işçisi yolculuk esnasında, çalışmaya gittikleri kırsal alanlarda enfekte olmuştur. Hastalık sürecinde çalışmadıkları günlerin yarattığı kayıplar da yine işçilere yüklenmiştir. Dolayısıyla salgın sürecinde, aileler ve geniş akraba gruplarından oluşan tarım işçisi bir kesim geçimini sürdürememekle virüs kapmak arasında bir çelişki yaşamıştır. Geniş aileler ve akrabalık grupları halinde sürdürülen çalışma pratiği özellikle kadınlar ve çocuklar bakımından riskleri artırmıştır. Diğer taraftan işçilerin

güvencesiz, düşük ücretli çalışma koşullarına karşı geliştirdikleri kalabalık gruplar halinde ulaşım, barınma ve çalışma stratejisi de yine işçileri salgının beraberinde getirdiği risklere daha açık hale getirmiştir. Kısacası tarım işçilerinin tarımsal gıdanın üretim ve hasattaki önemi artarken salgının beraberinde getirdiği risk ve belirsizlikleri ağırlıklı olarak yine bu kesimin üstlendiği görülmektedir.

Aynı zamanda Türkiye’de geleneksel olarak ücretsiz aile emeğiyle üretim yapan çiftçiler de son yıllarda verdikleri göçler nedeniyle işgücü kayıplarına uğradıkları için üretim ve hasat dönemlerinde ücretli emeğin çeşitli biçimlerine bağımlı hale gelmişlerdir. Özellikle salgının yoğunlaştığı, tedbirlerin sıkılaştırıldığı aylarda mevsimlik işçi hareketliliğinde yaşanan sıkıntılar yanında girdi maliyetlerinde artışlar ve fındık fiyatlarındaki düşüşler üreticilerin ayakta kalma koşullarını oldukça zorlaştırmıştır. Zorlu piyasa koşullarında ayakta kalmaya çalışan, büyük bir kesimi borçlu olan üreticilerin salgın döneminde girdi maliyetlerinde artışlar ve ürün fiyatlarında düşüşlere bağlı nedenlerle çeşitli kayıplara uğramışlardır. Yaşanan sorunlara karşı özellikle küçük ölçekli üretim yapan çiftçiler salgın dönemi üretim ve hasat işlerinde ücretsiz aile emeği kaynaklarına dönüş yaparak tepki vermişlerdir. Salgın koşullarında kentlerde sosyal, ekonomik hayatın durmasıyla köye dönenlerin sayısı artmış, birçok çiftçi tarlasındaki ürünü akrabalar arası yardımlaşmayla kaldırmıştır. Bu durum ekonomik kriz dönemlerinde olduğu gibi salgın gibi sosyal, ekonomik şokların etkili olduğu süreçlerde köye ve tarımsal üretime dönüş eğilimlerinin güçlenebildiğini göstermektedir.

Salgın sürecinde gıda güvencesi sorununu gündeme getirmiş bu da aynı süreçte fındıkta olduğu gibi diğer diğer meyve ve sebzelerin üretim ve hasat işlerinin binlerce işçinin oldukça geniş bir mekânsal ölçekte hareketliliğine bağlı olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla kentlerin iâşesindeki süreklilikler ve mevsimlik işçi arzındaki süreklilikler birbiriyle doğrudan bağlantılıdır. Kentsel gıda tedarik sürecinin ve emek kullanım biçimlerinin çok sayıda kır ve kent mekânı arasındaki hareketliliklere, akışlara bağımlı yapısı bu süreci deprem, salgın ve doğal afetler karşısında oldukça kırılgan hale getirmektedir. Bu koşullarda merkezi devletin çeşitli tedbirler uygulaması önünde ciddi yapısal engeller çıkmakla birlikte küçük üreticiler ve mevsimlik işçiler üzerindeki riskler de ağırlaşmaktadır. Tarımsal girdi, ürün ve işgücü hareketliliği birbirine bağımlı mekanlar üretmekte bu da salgın sürecinde gündeme getirilen izolasyon politikalarının uygulanmasını imkânsız hale getirmektedir. Önümüzdeki aylarda yeni salgın ihtimalinin beklendiği bir dönemde, kentlerin gıda güvencesinin sürekliliğini sağlamak ve tarımda çalışan geniş kesimlerin üzerindeki riskleri azaltmak için tarımdaki çalışma rejiminin yeniden tartışmaya açılması gerekli hale gelmiştir.

Kaynakça

- Adaman, F.; Akkoç, S. (2023). *Gıdanın Politik Ekolojisi*, (der.), 1. Basım.; Metis Yayınları: İstanbul.
- Aysu, A.; Kayaoğlu, S.M. (2014) *Köylülükten Sonra Tarım: Osmanlıdan Günümüze Çiftçinin İlgası ve Şirketleşme*, (der.) Ankara: Epos Yayınları.
- Aydın, Z. (2018) *Çağdaş Tarım Sorunu*, Ankara: İmge Yayınları.
- Büke, A. (2020). COVID-19 ve Küresel Tarım-Gıda Sistemi: Eğilimler, Sorunlar, Olanaklar, Yerkürenin Sesi Web Sitesi, <https://yerkure.org/yerkurenin-sesi/>(Erişim Tarihi:25 Ağustos 2023).
- BBC (2023). Dünya Sağlık Örgütü: Covid 19 Küresel Acil Durum Sona Erdi.” <https://www.bbc.com/turkce/articles/cv2k804x19ro> (Erişim Tarihi: 11.07.2023).
- BDDK, (2023). Aylık Bankacılık Sektörü Verileri, <https://www.bddk.org.tr/BultenAylık>(Erişim: 23.09.23).
- Benek, S., Baydemir, R.,; Bozdoğan, S. (2020). COVID-19 Pandemi sürecinde mevsimlik gezici tarım işçiliği ve çalışma koşulları üzerine bir inceleme: Beylikova (Eskişehir) örneği. *Türk Coğrafya Dergisi*, 76, 75-94.DOI: 10.17211/tcd.815947.
- BM FAO (2018). Sustainable Food Systems Report. <https://www.fao.org/3/ca2079en/CA2079EN.pdf>(Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2023).

- BM FAO (2021). The State Of Food Security and Nutrition In The World 2021. <https://www.fao.org/state-of-food-security-nutrition/2021/en/>(Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2023).
- Bochtis, D.; Lefteris, B.; Lampridi, M.; Marinoudi, V.; Pearson, S.; Sørensen, C. G. (2020). Agricultural workforce crisis in light of the COVID-19 pandemic. *Sustainability* 12 (19): 8212. <https://doi.org/10.3390/su12198212>
- Bogoeski, V. (2022). Continuities of exploitation: seasonal migrant workers in German agriculture during the COVID-19 pandemic. *Journal of Law and Society*, 49(4), 681-702. <https://doi.org/10.1111/jols.12389>
- Boratav, K. (2004). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: İmge Yayınları.
- Boratav, K. (2013). Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi, *Türkiye’de tarımın ekonomi-politiği (1923-2013) içinde*, 2. Basım.; N.O., Notabene Yayınları: İstanbul.
- Cansev, A., Tüccar, M., & Turhan, Ş. (2018). Sakarya ili Kocaeli ilçesinde faaliyette bulunan fındık işletmelerinin mevcut yapısı ve sorunları. *Bahçe*, 47(2), 23-31.
- Correa-Cano, M. E.; Salmoral, G.; Rey, D.; Knox, J. W.; Graves, A.; Melo, O. (2022). A novel modelling toolkit for unpacking the water-energy-food-environment (WEFE) nexus of agricultural development. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 159, 112182. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2022.112182>.
- Çınar, S. (2014). *Öteki "proletarya": De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri*, 1. Basım., NotaBene Yayınları: İstanbul.
- Çabaş, M. (2017). 1990 sonrası fındık ihracatının Türkiye'nin dış ticareti üzerine etkileri: Sakarya örneği, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dünya Gazetesi (2017). İndirim Marketleri Son 3 Yılda Yüzde 72 Büyüdü., <https://www.dunya.com/ekonomi/indirim-marketleri-son-3-yilda-yuzde-72-buyudu-haberi-390090>(Erişim Tarihi: 20.09.2023).
- Euronews (2020). Türkiye’de son 12 yılda çiftçi sayısı yüzde 48 düştü, tarım alanları da azalıyor, <https://tr.euronews.com/2020/05/14/turkiye-de-ciftci-sayisi-yuzde-38-dustu-tarim-alani-yuzde-12-azaldi>(Erişim Tarihi, 23.09.2023).
- Gerbeau, Y. M. ; Avallone, G. (2016). Producing cheap food and labour: migrations and agriculture in the capitalistic world-ecology. *Social Change Review*, 14(2). 122-148. <https://doi.org/10.1515/scr-2016-0025>
- Gürel, B.; Pelek, D. (2023) Gıda Sisteminin Kilit Özneleri: Çiftçiler, Yarı Zamanlı Çiftçiler, Mevsimlik İşçiler ve Diğerleri *Gıdanın politik ekolojisi içinde*, 1. Basım.; A.F.;A.S., Metis Yayınları: İstanbul, ss. 52-68.
- Hobsbawm, E. (1996). *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, 1. Basım., Çev.: Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi: İstanbul.
- İslamoğlu, H., Güloksüz, E., Kaya, A. Y., Çavdar, A., Karakoç, U., Nizam, D. ve Yazıcı, G. (2008). Türkiye’de Tarımsal Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreci, TÜBİTAK Proje Raporu (Proje No.106K137).
- Jakobsen, J. (2021). New food regime geographies: scale, state, labor. *World Development*, 145, 105523. <https://doi.org/10.1016>.
- Erköse, H. Y., Şahin, O., Yüksekler, D., & Sert, D. H. O. (2020). Devlet ve Küresel Piyasa Arasında: Karadeniz Bölgesi’nde Küçük Ölçekli Fındık Üretimi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40, 55–77. Doi: 10.26650/SJ.2020.40.1.0047
- Haber24 (2020). Sakarya’da Fındık Fabrikası Korona Nedeni ile Üretimi Durdurdu. <https://www.haber54.com.tr/ekonomi/sakarya-da-findik-fabrikasi-korona-nedeni-ile-uretimi-durdurdu-h4466.html>, (Erişim Tarihi: 23.05.2023).
- Kalkınma Atölyesi (2020). Virüs Mü, Yoksulluk Mu: Korona Virüs Salgınının Mevsimlik Gezici Tarım İşçileri ve Onların Çocukları İle Bitkisel Üretime Olası Etkisi Hızlı Bir Değerlendirme. <https://www.ka.org.tr/publications>, (Erişim Tarihi: 15.07.2023).
- Karadaş, E., & Ekinci, İ. (2021). Covid-19 Pandemisi Gölgesinde Sosyo-Mekânsal Eşitsizlikler ve Kent Planlama: Diyarbakır Örneği. *İdealkent*, 12(34), 1582-1613. <https://doi.org/10.31198/idealkent.880705>
- Keyder, Ç.; Yenal, Z.; Nizam, D. (2020). COVID-19, Tarım ve Gıda: Dünyada ve Türkiye’de neler yaşandı, neler yaşanacak? <https://sarkac.org/2020/07/covid-19-tarim-ve-gida-dunyada-ve-turkiyede-neler-yasandi-neler-yasanacak>,(Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2023).
- KİB (2023). Karadeniz İhracatçılar Birliği Fındık İhracatı İstatistikleri, <https://kib.org.tr/files/Sezon0808.pdf>(Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2023).
- Kuran S. (2019). Türkiye’de gıda sistemleri ve ekolojik etkileri, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Medland, L. (2017). Misconceiving ‘seasons’ in global food systems: The case of the EU seasonal workers directive. *European Law Journal*, 23(3-4), 157-171.
- McMichael, P. (1991). “A food regime genealogy”, *The Journal of Peasant Studies*, 36(1), 139-169.

- McMichael, P. (2022). *Gıda Rejimleri ve Tarım Sorunları*, 1. Basım., Çev.: Duygu Avcı, Notabene Yayınları: İstanbul.
- Molinero-Gerbeau, Y. (2021). The problem is not Covid-19, it's the model! industrial agriculture and migrant farm labour in the EU. *Eurochoices*, 20(3), 69-74, <https://doi.org/10.1111/1746-692X.12308>.
- Moore, Jason W. 2010. "The end of the road? agricultural revolutions in the capitalist world-ecology, 1450-2010." *Journal of Agrarian Change*, 10 (3): 389-413. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0366.2010.00276>.
- OECD (2016). OECD Resilient Cities Report. <https://bebka.org.tr/>, (Erişim Tarihi: 15.05.2023).
- Oral, N. (2013). Bitmeyen Masal: Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), *Türkiye'de Tarımın Ekonomi-Politiği (1923-2013)* içinde, 2. Basım.; Ed., N.,O., Notabene Yayınları: İstanbul, ss.429-445.
- Özden, K., & Özmat, M. (2014). Salgın ve kent: 1347 Veba salgınının Avrupa'da sosyal, politik ve ekonomik sonuçları. *İdealkent*, 5(12), 60-87.: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/461752> (Erişim Tarihi : 22.06.2023).
- Öztürk, M., Topaloğlu, B., Hilton, A., & Jongerden, J. (2017). Rural-Urban Mobilities in Turkey: Socio-spatial Perspectives on Migration and Return Movements, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20(5), 1-18. <https://doi.org/10.1080/19448953.2018.1406696>.
- Pechlaner, G.; Otero, G. (2010). The neoliberal food regime: Neoregulation and the new division of labor in North America. *Rural sociology*, 75(2), 179-208. <https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.2009.00006.x>
- Sakarya Valiliği (2021). İl Brifing Raporu. http://sakarya.gov.tr/kurumlar/sakarya.gov.tr/y_site/sakarya/brifing/brifing_2021_2.pdf, (Erişim Tarihi: 10.07.2023).
- Schmidhuber, J.; J. Pound; B. Qiao. (2020). COVID-19: Channels of transmission to food and agriculture. Rome, UN FAO. <https://doi.org/10.4060/ca8430en>.
- Soğancılar, N., Dereli, Z., & Sağlam Arı, G. (2022). Covid 19 salgınında gıda güvencesi: gıda tedarik zincirlerine bağlı etkiler. *Alanya Akademik Bakış*, 6(2), 2333-2349. Doi: 10.29023/alanyaakademik.1055879.
- Şık, B. (2018) Gıda Güvenliği Gıda Güvencesi Gıda Egemenliği Kavramları Üzerine, <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/197364-gida-guvenligi-gida-guvencesi-ve-gida-egemenligi-kavramlari-uzerine>, (Erişim Tarihi: 15.08.2023).
- Taz. (2020). Kutsal Kuşkonmazı Kurtarmak, <https://taz.de/Almanyadaki-mevsimlik-tarm-icileri/!5679631/>(Erişim Tarihi:10.08.2023).
- TTB (2020). Covid 19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu. Türk Tabipler Birliği, www.ttb.org.tr, (Erişim Tarihi: 05.08.2023).
- TEPGE (2021). Ürün Raporu: Fındık 2021. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF>, (Erişim Tarihi: 05.07.2023).
- TEPGE, (2022a), Ürün Fındık Raporu 2022. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/2022%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/F%C4%B1nd%C4%B1k%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporu%2022-365%20TEPGE.pdf>, (Erişim Tarihi 19 Eylül 2023).
- TEPGE, (2022b). Tarım Ürünleri Piyasa Raporu (Ocak-2022). Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/>,(Erişim Tarihi: 05.08:2023).
- TUİK (2021). İstihdamın Sektörel Dağılımı, <https://biruni.tuik.gov.tr/isgucuapp/isgucu.zul>,(Erişim: 23.09.2023).
- TUİK (2023a). Bitkisel Üretim İstatistikleri, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, (Erişim: 23.09.2023).
- TUİK (2023b). İşgücü İstatistikleri Bölgesel Sonuçları, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=102&locale=tr>, (Erişim: 24.09.2023)
- KGM, (2017). 2016 YILI FINDIK RAPORU, Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü Raporu, <https://ticaret.gov.tr/data/5d41e59913b87639ac9e02e8/afb70617107b5d49cd4e70a477744be68.pdf>,(Erişim Tarihi: 19 Eylül 2023).
- Yıldırım, U. D. (2015). *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Yıldırım, U.D. (2014). 1980 Sonrası Türkiye tarımında yapısal dönüşüm ve mevsimlik tarım işçileri: Sakarya örneği, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, E., Turgut, U., Tosun, D., ve Gümüş, S. (2020). İzmir İlindeki çiftçilerin kırsal nüfusun yaşlanma eğilimi ve tarımsal faaliyetlerin devamlılığına ilişkin görüşleri. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 26(2), 109-119.
- Ziraat Odası Aylık Gazetesi (2020). Taleplerimizden Bir Kısmı Karşılanmaya Başlandı. www.tzob.gov.tr, (Erişim Tarihi: 23.05.2023).

Van der Ploeg, J.D. (2020). From biomedical to politico-economic crisis: the food system in times of Covid-19, *The Journal of Peasant Studies*, 47(5), 944-972, DOI: 10.1080/03066150.2020.1794843.

Van der Ploeg, J. D., Ye, J., & Schneider, S. (2023). Reading markets politically: On the transformativity and relevance of peasant markets. *The Journal of Peasant Studies*, 50(5), 1852-1877. <https://doi.org/10.1080/03066150.2021.2020258>.

Wang, K. C. (2017). East Asian food regimes: agrarian warriors, edamame beans and spatial topologies of food regimes in East Asia. *The Journal of Peasant Studies*, 45(4), 739-756. <https://doi.org/10.1080/03066150.2017.1324427>.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Gaziantep Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 09.09.2020 Tarih 87841438/050.06 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Uygur D. YILDIRIM (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: The approval of the Gaziantep University Ethical Committee no 87841438/050.06 dated 09.09.2020 was obtained for this study.

Author Contributions: Uygur D. YILDIRIM (100%)
